

—APOKRYFY—
NOWEGO TESTAMENTU

TOM III

Listy i apokalipsy chrześcijańskie

Apokryfy syryjskie

Historia i Przysłowia Achikara. Grota skarbów.
Apokalipsa Pseudo-Metodego

PISMA APOKRYFICZNE

SERIA POD REDAKCJĄ KS. MARKA STAROWIEYSKIEGO

APOKRYFY NOWEGO TESTAMENTU

TOM I • CZĘŚĆ I

Ewangelie apokryficzne

Fragmenty. Narodzenie i dzieciństwo Maryi i Jezusa

oprac. ks. Marek Starowieyski, Kraków 2017

APOKRYFY NOWEGO TESTAMENTU

TOM I • CZĘŚĆ II

Ewangelie apokryficzne

Św. Józef i św. Jan Chrzciciel,
Męka i Zmartwychwstanie Jezusa,
Wniebowzięcie Maryi

oprac. ks. Marek Starowieyski, Kraków 2017

APOKRYFY NOWEGO TESTAMENTU

TOM II • CZĘŚĆ I

Apostołowie

Andrzej, Jan, Paweł, Piotr, Tomasz

oprac. ks. Marek Starowieyski, Kraków 2017

APOKRYFY NOWEGO TESTAMENTU

TOM II • CZĘŚĆ II

Apostołowie

Bartłomiej, Filip, Jakub Mniejszy, Jakub Większy, Judasz, Maciej,
Mateusz, Szymon i Juda Tadeusz, Ewangelisti, uczniowie Pańscy

oprac. ks. Marek Starowieyski, Kraków 2017

APOKRYFY NOWEGO TESTAMENTU

TOM III

Listy i apokalipsy chrześcijańskie

oprac. ks. Marek Starowieyski, Kraków 2017

Apokryfy syryjskie

Historia i Przysłowia Achikara. Grota skarbów.

Apokalipsa Pseudo-Metodego

oprac. ks. Antoni Tronina, ks. Marek Starowieyski, Kraków 2017

—APOKRYFY— NOWEGO TESTAMENTU

TOM III

Listy i apokalipsy chrześcijańskie

POD REDAKCJĄ

ks. Marka Starowieyskiego

WSPÓŁPRACA:

Włodzimierz Appel, ks. Jan Czuj (†), Wiktor Kornatowski,
ks. Stanisław Kur, Ryszard Łużny (†), ks. Wincenty Myszor,
ks. Kazimierz Obrycki, ks. Henryk Pietras SJ, ks. Ryszard Rumianek (†),
ks. Tadeusz Sowa, Anna Świderkówna (†), ks. Rafał Zarzeczny SJ,
Ryszard Zawadzki, Magdalena Zowczak

WYDAWNICTWO WAM

© Wydawnictwo WAM, 2017
wydanie drugie

Redakcja
Anna Papierz
Projekt okładki
Michał Pawłowski

ISBN 978-83-77-1376-6

NIHIL OBSTAT
Prowincja Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego
ks. Jakub Kołacz SJ, prowincjał
Kraków, dn. 22 marca 2017 r., l. dz. 53/217

WYDAWNICTWO WAM
ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków
tel. 12 62 93 200 • faks 12 42 95 003
e-mail: wam@wydawnictwowam.pl
www.wydawnictwowam.pl

DZIAŁ HANDLOWY
tel. 12 62 93 254-255 • faks 12 62 93 496
e-mail: handel@wydawnictwowam.pl

KSIĘGARNIA WYSYŁKOWA
tel. 12 62 93 260
e.wydawnictwowam.pl

Druk: EKODRUK • Kraków

PRZEDMOWA

Wydawanie całościowego polskiego przekładu apokryfów NT, zainicjowane przed laty, rozpoczynamy na nowo w inny nieco sposób, od trzeciego tomu, to jest od *Listów* i *Apokalips*. Wymaga to wyjaśnienia.

Najważniejszą część apokryfów NT, to jest tzw. *Ewangelie apokryficzne*, posiadamy już od lat w języku polskim i prawdopodobnie w nowej szacie ukażą się jako tom następny. *Dzieje Apostolskie*, najobszerniejszy dział apokryfów, nad którym prowadzone są na świecie najintensywniejsze badania, a więc gdzie zarazem następuje najwięcej zmian, jest prawie gotowy, tzn. najważniejsza część tekstów została już przełożona, choć ich wydanie ciągle odkładamy ze względu na coraz to nowe teksty publikowane, w związku z czym będzie można wiele przekładów uzupełnić. Najmniej jednak dzieje się w dziedzinie *Listów Apostolskich* oraz *Apokalips*, i wedle znajomości prac prowadzonych obecnie – po wydaniu krytycznym i doskonałym opracowaniu popularnym *Wniebowstąpienia Izajasza* – nic się nowego nie przygotowuje do druku w najbliższym czasie. Zaczynamy więc od końca, od trzeciego tomu, i ufamy, jeśli Bóg da, że po nim nastąpi nowe, gruntownie przerobione i uzupełnione wydanie *Ewangelii*, w którym zamieścimy wstęp ogólny do apokryfów i ogólną bibliografię, a w końcu – edycja tomu najtrudniejszego i najobszerniejszego: *Dziejów Apostolskich*, którego zapowiedzią była publikacja w serii Ojcowie Żywi *Dziejów Apostolskich* Ps. Abdiasza z obszernym wstępem.

Do niniejszych tomów wprowadziliśmy *novum* nie istniejące w innych zbiorach apokryfów. Postanowiliśmy bowiem wykorzystać badania dr Magdaleny Zowczak nad wpływem niektórych przynajmniej apokryfów na polski folklor, dokładniej – folklor dawnych polskich kresów (a więc terenów na obecnych polskich kresach wschodnich i na terytorium

Ukrainy, Białorusi i Litwy graniczącym z Polską). W tekstach tej badaczki czytelnik znajdzie zaktualizowane – odniesione często do czasów najnowszych – elementy znane z apokryfów. Sądzimy, że jej uwagi pomogą w recepcji i zrozumieniu roli kulturalnej apokryfów.

Zaczęliśmy przed laty wydanie dwóch pierwszych tomów *Apokryfów Nowego Testamentu* (Ewangelii) z całym aparatem naukowym i obszerną bibliografią wierząc, że doprowadzimy dzieło do końca w takiej właśnie formie. Po wydaniu *Ewangelii* nastąpiła dwudziestoletnia przerwa i wiele osób zniecierpliwionych pytało, kiedy ukazą się dalsze tomy. Im należy się wyjaśnienie. Powodów tej przerwy było kilka.

Materiały do *Ewangelii apokryficznych* udało mi się zebrać w czasie sześcioletniego pobytu na studiach, a następnie w okresie pracy w Rzymie. Mogłem wtedy korzystać z bibliotek rzymskich, szczególnie Biblicum i Instytutu Orientalnego. W chwili powrotu do Polski znalazłem się wobec zupełnej pustki – poza przywiezionymi publikacjami i teczkami fotokopii (wtedy jeszcze nie tak rozpowszechnionych jak dziś) nie było dosłownie niczego, ponieważ nikt w Polsce dotąd nie zajmował się tą dziedziną. Obok braku dawniejszych opracowań powstały nowe trudności, ponieważ w latach osiemdziesiątych rozpoczął się wielki *boom* naukowy na apokryfy: ukazywały się coraz liczniejsze nowe publikacje, powstałe w różnych środowiskach naukowych i w różnych państwach, zaczęło ukazywać się pismo poświęcone apokryfom; wszystko to było w Polsce najzupełniej niedostępne, nawet w tak znakomitej bibliotece, jaką jest Biblioteka KUL-u. Ponadto badacze apokryfów zorganizowali się w towarzystwo naukowe zajmujące się studiami nad nimi: „Association pour l’Etude de la litterature apocryphe chrétienne” (AELAC). Był to okres, kiedy sprowadzenie nowej literatury napotykało wielkie trudności, stąd też pomoc kolegów z AELAC okazała się ogromnie cenna, a udział w niektórych przynajmniej z corocznych spotkań pozwolił na orientację ogólną w sprawie kierunków badań. W ten sposób kompletowałem sobie skromny warsztat podstawowych publikacji, dzięki któremu można było zacząć wydawać w czasopismach naukowych („Bobolanum”, „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, „Studia Paradayskie”, „Warszawskie Studia Teologiczne”) tłumaczenia pewnych przynajmniej tekstów oraz *Kroniki apokryfów* w WST, która informowała polskich czytelników o badaniach zachodnich.

Wszystko to były jednak ruchy pojedynczego człowieka, a imprezy tego rodzaju jak wydawanie *Apokryfów Nowego Testamentu* nie można

robić w pojedynkę – jest to praca typowo interdyscyplinarna i wymaga pomocy jakiejś uczelni czy instytutu, jak to się dzieje na Zachodzie. Musi ona bowiem być wspierana przez bibliotekę większą niż najlepsze nawet zbiory prywatne, przez stypendia zagraniczne (ze względu na stan polskich bibliotek i konieczność kontaktów) i w końcu przez fundusz na opłacenie tłumaczy z różnych języków, którzy po dokonaniu przekładu musieli otrzymać natychmiast zapłatę z powodu galopującej wtedy inflacji.

W tej sytuacji zwróciłem się do Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego proponując stworzenie komórki zajmującej się badaniami apokryfów Nowego Testamentu. KUL bowiem był – jak sądziłem – instytucją idealną, gromadzącą teologów, biblistów, filologów oraz bardzo ważnych ze względu na kulturotwórczą rolę apokryfów – historyków literatury i sztuki. Ponadto był uczelnią posiadającą wyjątkową zupełnie bibliotekę, która w tych trudnych czasach mogła regularnie sprowadzać nie tylko nowe pozycje, ale dysponowała świetnym zestawem czasopism, uzupełnianym na bieżąco. KUL ponadto miał możliwości stypendialne w stopniu, jakiego nie miała żadna ówczesna uczelnia. Być może była to propozycja nie-realna, bo list w tej sprawie, wysłany chyba w r. 1977, pozostał dotąd (to jest do roku 2000) bez odpowiedzi, podobnie zresztą jak prośba o fundusze na opłacanie dalszej pracy tłumaczy, których udało się zgromadzić przy wydaniu pierwszego tomu *Apokryfów*, wysłana przeze mnie po ukazaniu się owego tomu. Były wprawdzie, przyznać muszę, ze strony KUL-u liczne i nawet serdeczne deklaracje zamiaru wydawania dalszych tomów *Apokryfów*, ale niestety nawet najpiękniejszymi i najżyczliwszymi deklaracjami nie załatwi się kosztownego i trudnego procesu wydawniczego.

W związku z tym po wydaniu I tomu *Apokryfów Nowego Testamentu* znalazłem się w sytuacji, w której, dla przygotowania ich drugiego tomu, powinienem był zdobywać sam teksty do przekładów (książki, fotokopie itd.), wyszukiwać tłumaczy i ich opłacać, nie mówiąc o bardzo kosztownym warsztacie produkcyjnym (redakcja, przepisywanie, korekty trudnych tekstów itd.). Ambitne początki musiały ustąpić wobec brutalnej rzeczywistości. Pozostało mi samemu zasiąść do biurka i zacząć tłumaczyć: jak widać z tego tomu, większość przekładów i opracowań jest tego samego autorstwa, co z pewnością nie wpływa na podwyższenie poziomu tomu.

Jeżeli jednak piszę te krytyczne i gorzkie uwagi pod adresem KUL-u, to nie można zapomnieć, że inicjatorem imprezy wydania polskiego prze-

kładu apokryfów Nowego Testamentu był ks. prof. Stanisław Łach, profesor egzegezy na KUL-u, który mnie do tej pracy zachęcał, że imprezę tę popierała p. prof. L. Małunowicz, że wspierał ją całym sercem ówczesny rektor KUL-u, o. prof. A. Krapiec OP (i nie tylko sercem, szczególnie gdy brakło mi pieniędzy, by opłacić przepisanie ponad 2000-stronicowego tekstu, i stanąłem wobec możliwości „apokryficznego bankructwa”). Trudno zapomnieć świetny zespół Wydawnictwa TN KUL-u z jego dyrektorem p. Stykiem na czele oraz znakomitego redaktora p. A. Fedkowskiego, który w ten tom włożył dużo serca, czy o. dra A. Bobera SJ, ówczesnego adiunkta na KUL-u, którego doskonała i wnikliwa recenzja dodała mi wprawdzie sporo pracy, ale ustrzegła przed licznymi błędami. I w końcu to Towarzystwo Naukowe KUL-u zaufało – wprawdzie nie bez wahań, czemu się zresztą nie dziwię – młodemu i początkującemu badaczowi. Przecież dwa poważne wydawnictwa, jakimi były IW „Znak” w Krakowie i Wydawnictwo Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie, dodajmy – wydawca patrystycznej serii Pism Starochrześcijańskich Pisarzy, odrzuciły propozycję wydawania *Apokryfów Nowego Testamentu*. Wszystkim wymienionym osobom zawdzięczam wydanie dwóch pierwszych tomów.

Wobec braku wsparcia i niemożności prowadzenia dalszych prac na poziomie dwóch pierwszych tomów trzeba było ograniczyć ambicje. Ponadto przyszły inne, pilniejsze zajęcia, ale apokryfy ciągle były na moim biurku i kolejne teczki i segregatory zapełniały się przekładami, a półki – nowymi wydaniem apokryfów, opracowaniami i fotokopiami. Ponadto ukazywały się wydania nowych tłumaczeń apokryfów. Druk Ps. Abdiasza *Dziejów Apostolskich* w serii Ojcowie Żywi, wydawanej przez krakowskie Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, był pierwszym zwiastunem nowej serii. Niestety, jak można stwierdzić, porównując ten tom z kulowskim wydaniem *Ewangelii apokryficznych*, trzeba było ograniczyć uczone przypisy i wstępy oraz bibliografię i przestawić styl wydania ze ściśle naukowego na popularny, nie tracący wszelako naukowego poziomu. W tej formie podjęło się wydania WAM.

Pragnie ono połączyć zasady naukowego przekładu tekstu i przystępność przedstawienia jego problematyki. Podajemy więc poszczególne teksty opatrzone wstępami, w których prezentujemy podstawową problematykę tekstu oraz przekład opatrzone również elementarnym komentarzem. Śródtytuły w tekstach podane wersalikami pochodzą od opracowują-

cego, teksty podane tłustym drukiem (początek, koniec) są oryginalne. Mając na uwadze wagę Pisma św. w tekstach wczesnochrześcijańskich, podajemy (o ile to jest możliwe) wszystkie cytaty i nawiązania do Ksiąg Świętych, które często stanowią klucz do zrozumienia apokryfu. Zwracamy ponadto szczególną uwagę na związki danego utworu z literaturą patrystyczną. Na końcu tomu umieszczono zasadniczą bibliografię dotyczącą poszczególnych utworów tłumaczonych w niniejszym tomie, a więc wydania, przekłady i opracowania oraz, w niektórych wypadkach, również i tych nie zamieszczonych.

Czytelnikom nie obznajomionym z gatunkiem literackim, jakim są apokryfy, przypominamy, że nasze wydanie obejmuje jedynie wybór tekstów apokryficznych, których liczba jest ogromna; można się przekonać na podstawie *Bibliografii*, ile każdy z utworów posiada wersji językowych i ile utworów zostało w tym tomie pominiętych. Staraliśmy się podać, w miarę naszych skromnych – jak widzieliśmy – możliwości, najbardziej reprezentatywne teksty z różnych grup językowych, zwracając uwagę również na teksty w językach orientalnych, traktowane po macoszemu przez polską teologię. Niektóre z nich zwłaszcza wywarły wpływ na różne dziedziny kultury europejskiej w szerokim znaczeniu słowa; na ten aspekt zwracamy również uwagę w komentarzu i we wstępach do poszczególnych tekstów. Jeśli chodzi o wybór tekstów, to podaliśmy w nim nie tylko typowe apokryfy Nowego Testamentu, jak np. *Apokalipsy Piotra i Pawła*, *Listy Seneki i Pawła*, ale również utwory chrześcijańskie związane z osobami Starego Testamentu, jak Izajasz czy Ezdrasz, które bywają podawane zazwyczaj w zbiorach apokryfów Starego Testamentu (np. przez Charleswortha), a które nie znalazły się w zbiorze *Apokryfów Starego Testamentu*, wydanym pod redakcją ks. prof. R. Rubinkiewicza. Nie wszystkie utwory zawarte w tym tomie pochodzą ze starożytności chrześcijańskiej: podaliśmy tu również kilka listów apokryficznych z okresu średniowiecza.

Wspomniałem już o pomocy ze strony AELAC. Chcę tu podziękować w szczególny sposób prof. Jean-Daniel Kaestli, dzięki którego pomocy mogłem dokończyć opracowywanie tego tomu w Instytucie Biblijnym Uniwersytetu w Lozannie. Pracowałem tam nie tylko w świetnej bibliotece, ale pośród ludzi przyjaznych, dzielących się chętnie swoją ogromną wiedzą, jak dr Pierluigi Piovanelli czy dr Albert Frey. W czasie tego krótkiego pobytu mogłem zasięgnąć kompetentnych konsultacji u prof. Ireny Backus

i prof. Enrico Norellego z Uniwersytetu Genewskiego, a we Fryburgu cennych informacji udzielił mi prof. Flavio Nuvolone. Chcę wyrazić słowa podziękowania ks. Bogdanowi Liniewskiemu, który gościł mnie w Renans w czasie pobytu w Lozannie. Dziękuję również ks. dr. Marianowi Roli, rektorowi Polskiego Kolegium w Rzymie, z którego gościnności korzystałem w ciągu trzech miesięcy pobytu w Wiecznym Mieście jako *visiting professor* na „Gregorianie” i „Augustinianum”, oraz księżom studentom tegoż Kolegium, którzy pomagali mi w iście koleżeński sposób.

Następnym etapem wydania apokryfów będzie wybór *Ewangelii apokryficznych*, po których nastąpi najobszerniejszy tom – apokryficznych *Dziejów Apostolskich*. W ten sposób, oby Bóg dał, Polska dołączy do krajów, które mają zbiory apokryfów Nowego Testamentu w językach ojczystych.

Łomianki, 31 grudnia 1999 roku

WYKAZ SKRÓTÓW

1. Skróty ksiąg Pisma Świętego

Poszczególne księgi Biblii cytowane są wedle skrótów zastosowanych w Biblii Tysiąclecia.

LXX – Septuaginta.

2. Skróty apokryficznych listów, apokalips i innych apokryfów

ApEl	–	Apokalipsa Eliasza
ApEzdr	–	Apokalipsa Ezdrasza
ApJ	–	Apokalipsa Jana
ApM	–	Apokalipsa Maryi
ApMojż	–	Apokalipsa Mojżesza
ApMśl	–	Apokalipsa Maryi słowiańska
ApPtEt	–	Apokalipsa Piotra, tekst etiopski
ApPtGr	–	Apokalipsa Piotra, tekst grecki
ApPtNH	–	Apokalipsa Piotra z Nag Hammadi
ApPw	–	Apokalipsa Pawła
ApPwNH	–	Apokalipsa Pawła z Nag Hammadi
ApSedr	–	Apokalipsa Sedracha
ApSof	–	Apokalipsa Sofoniasza
1ApTm	–	I Apokalipsa Tomasza
2ApTm	–	II Apokalipsa Tomasza
DzAnd	–	Dzieje Andrzeja
DzJ	–	Dzieje Jana
DzPwTk	–	Dzieje Pawła i Tekli
DzTm	–	Dzieje Tomasza
EwBart	–	Ewangelia Bartłomieja
EwDzArab	–	Ewangelia Dzieciństwa Arabska
EwPt	–	Ewangelia Piotra
EwTmDz	–	Ewangelia Tomasza Dzieciństwa

Hen	–	Księga Henocha
JózCieś	–	Dzieje Józefa Cieśli
Jub	–	Księga Jubileuszów
ListAbg	–	List Abgara
ListAleks	–	List św. Pawła do Aleksandryjczyków
ListAp	–	List Apostołów
ListLaod	–	List św. Pawła do Laodycejczyków
ListLent	–	List Lentulusa
ListMIg	–	Korespondencja Maryi i Ignacego
ListMMes	–	List Maryi do mieszkańców Messyny
ListMFlor	–	List Maryi do mieszkańców Florencji
ListNieb	–	List o zachowaniu niedzieli spadły z nieba
ListTt	–	List Tytusa
OdSal	–	Ody Salomona
OrSib	–	Oracula Sibyllina
ProtEwJk	–	Protoewangelia Jakuba
PsMt	–	Ewangelia Ps. Mateusza
SenPw	–	Korespondencja Seneki i Pawła
TestAd	–	Testament Adama
TestAs	–	Testament Asera
TestBen	–	Testament Beniamina
TestDan	–	Testament Dana
TestLew	–	Testament Lewiego
WizEzdr	–	Wizja Ezdrasza
WnbIz	–	Wniebowstąpienie Izajasza
ZapJ	–	Zapytania Jana
Zstap	–	Zstąpienie do Otchłani
3Ezdr	–	III Księga Ezdrasza
4Ezdr	–	IV Księga Ezdrasza
5Ezdr	–	V Księga Ezdrasza
6Ezdr	–	VI Księga Ezdrasza

3. Skróty dzieł, serii i czasopism cytowanych

ABol	–	Analecta Bollandiana, Bruxelles 1882-.
ANRW	–	<i>Aufstieg und Niedergang der römischen Welt</i> , ed. B. Temporini, Berlin 1970-.
ANT	–	<i>Apokryfy Nowego Testamentu</i> , red. M. Starowieyski, 1, 1-2, Lublin 1980.
Apok	–	<i>Apokriefen van het Neuve Testament</i> , red. A. F. J. Klijn, 1-2, Kampen 1985.

- AST – *Apokryfy Starego Testamentu*, red. R. Rubinkiewicz, Warszawa 2000.
- Aug – Augustinianum, Roma 1961-.
- Bb – Biblica, Roma 1920-.
- BHG – *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, 1-3, ed. F. Halkin, Bruxelles 1957 (i Auctaria).
- BHL – *Bibliotheca Hagiographica Latina*, 1-2, Bruxelles 1898-1899 (1992).
- BHLns – *Bibliotheca Hagiographica Latina, Novum Supplementum*, ed. H. Fros, Bruxelles 1986.
- BHO – *Bibliotheca Hagiographica Orientalis*, Bruxelles 1910.
- CCAp – Corpus Christianorum, series apocryphorum, Turnhout 1983-.
- CCL – Corpus Christianorum, series latina, Turnhout 1953-.
- ClAp – *Clavis Apocryphorum Novi Testamenti*, cura M. Geerard, Turnhout 1992.
- ClApVT – *Clavis Apocryphorum Veteris Testamenti*, cura J. C. Haelewyck, Turnhout 1998.
- Charlesworth – *The Old Testament Pseudepigrapha*, 1-2, ed. J. H. Charlesworth, London 1983.
- CPG – *Clavis Patrum Graecorum*, cura M. Geerard, 1-5, 6, Turnhout 1974–1998.
- CPL – E. Dekkers, Ae. Gaar, *Clavis Patrum Latinorum*, Steenbrugis 1995³.
- CSCO – Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Paris-Louvain 1903-.
- CSEL – Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, Vindobonae 1866-.
- DACL – *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie*, 1-15, red. H. Leclercq i inni, Paris 1907-1953.
- Denis – M. Denis, *Introduction aux Pseudoépigraphes grecs d'Ancien Testament*, Leiden 1970.
- EAC – *Ecrits apocryphes chrétiens*, dir. F. Bovon, P. Geoltrain, Paris 1998.
- Elliott – J. K. Elliott, *The Apocryphal New Testament*, Oxford 1993.
- Erbetta – M. Erbetta, *Gli apocrifi del NT*, 1(1-2)-3, b. m. w. 1966-1981.
- Fabricius – J. A. Fabricius, *Codex Apocryphus Novi Testamenti*, Hamburgi 1703.
- FS – Festschrift (Księga pamiątkowa).
- GCS – Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der Ersten Drei Jahrhunderte, Berlin-Leipzig 1897-.
- HE – Historia Ecclesiastica (Historia Kościoła)
- James – M. R. James, *The Apocryphal NT*, Oxford 1924, 1972.

- JThS – Journal of Theological Studies, London 1899-.
- Lehnardt – A. Lehnardt, *Bibliographie zu den jüdischen Schriften aus hellenistisch-römischer Zeit*, Gütersloh 1999.
- McNamara – M. MacNamara, *The Apocrypha in the Irish Church*, Dublin 1975.
- Migne, Ap – J. P. Migne, *Dictionnaire des apocryphes*, 1-2, Paris 1856, Turnhout 1989.
- Moraldi – L. Moraldi, *Apocrifi del Nuovo Testamento*, 1-2, Torino 1971.
- NHC – Nag Hammadi Codex.
- NT – Nowy Testament.
- OCP – Orientalia Christiana Periodica, Roma 1935-.
- OŻ – Ojcowie Żywi, Kraków 1978-.
- PG – J. B. Migne, *Patrologia Graeca*, 1-161, Paris 1857-1886.
- PL – J. B. Migne, *Patrologia Latina*, 1-227, Paris 1841-1864.
- PLS – A. Hamman, *Patrologiae Latinae Supplementum*, 1-5, Paris 1958-1970.
- PO – *Patrologia Orientalis*, Paris 1907-.
- PSP – *Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy*, Warszawa 1969-.
- PTS – *Patristische Texte und Studien*, Berlin 1964-.
- RAC – *Reallexikon für Antike und Christentum*, ed. T. Klauser i inni, Stuttgart 1950-.
- RBen – *Revue Bénédictine*, Maredsous 1884-.
- RBib – *Revue Biblique*, Paris 1895-.
- Riessler – P. Riessler, *Altjüdisches Schrifttum ausserhalb der Bibel*, Heidelberg 1975³.
- Rubinkiewicz – R. Rubinkiewicz, *Wprowadzenie do apokryfów Starego Testamentu*, Lublin 1987.
- Santos Otero, *Hand.* – A. de Santos Otero, *Die handschriftliche Überlieferung der altslawischen Apokryphen*, 1-2, PTS 20, 23, Berlin 1978, 1981.
- SCh – *Sources Chrétiennes*, Paris 1941-.
- Schneemelcher – W. Schneemelcher, *Neutestamentliche Apokryphen*, 1-2, Tübingen 1987-1989⁵.
- Schneemelcher ang. – *The NT Apocrypha*, 1-2, ed. W. Schneemelcher, trans. R. McL Wilson, Cambridge 1991-1992.
- SH – *Subsidia Hagiographica*, Bruxelles 1886-.
- Sparks – *The Apocryphal Old Testament*, ed. H. F. D. Sparks, Oxford 1984.
- ST – Stary Testament.
- STV – *Studia Theologica Varsaviensia*, Warszawa 1983-.
- SWP – J. M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 1971.

- SWPW – M. Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa Wschodu*, Warszawa 1999.
- Thomson 1, 2 – F. J. Thomson, recenzja Santos Otero *Hand.*, w: *The Slavonic and East Review*, 58(1980), 256-268; 63(1985), 73-98.
- Tischendorf, *Apocalypses* – C. Tischendorf, *Apocalypses apocryphae*, Lipsiae 1866 (Hildesheim 1966).
- ThQ – Theologische Quartalschrift, Tübingen 1819-.
- TRE – *Theologische Realenzyklopädie*, Berlin 1977-.
- TU – Texte und Untersuchungen, Leipzig 1882-.
- VoxP – Vox Patrum, Lublin 1981-.
- VT – Vetus Testamentum (Stary Testament).
- WST – Warszawskie Studia Teologiczne, Warszawa 1982-.
- ZKG – Zeitschrift für Kirchengeschichte, Stuttgart 1876-.
- ZNW – Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft, Giessen 1900-.
- ŻrM – Źródła Monastyczne, Kraków-Tyniec 1993-.

WSPÓŁPRACOWNICY TOMU

Appel Włodzimierz (ur. 1951), profesor Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, filolog klasyczny, autor licznych prac z dziedziny literatury, leksykografii i epigrafiki greckiej oraz przekładów (*Hymny homeryckie*, *Wojna żabomysia*). OrSib.

Czuj Jan (1886-1957), profesor UW i ATK, patrolog, tłumacz tekstów patrystycznych greckich i łacińskich, m.in. listów św. Hieronima i Grzegorza Wielkiego. Fragment Laktancjusza.

Kur Stanisław (ur. 1929), dr hab. teologii, mgr semistyki (etiologia), profesor Starego Testamentu na Papieskim Wydziale Teologicznym w Warszawie, wydawca tekstów etiopskich w CSCO. ListAp, Wnblz.

Kornatowski Wiktor (+ 1976), profesor Instytutu Historycznego Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Autor szeregu prac z dziedziny historii myśli europejskiej, Tłumacz Cicerona, Seneki, Bacona, Campanelli, św. Augustyna, fragment *De civitate Dei* w OrSib.

Łużny Ryszard (1927–1998), profesor zwyczajny UJ i KUL, rusycysta, specjalista od literatury XIX w. (L. Tolstoj, Puszkina) i literatury staroruskiej: *Słowo o Bogu i człowieku*, *Pieśń o niebieskiej księdze*. ApMsl przekł.

Myszor Wincenty (ur. 1941), profesor zwyczajny UKSW w Warszawie. Autor licznych prac z dziedziny gnozy i języka koptyjskiego, tłumacz tekstów koptyjskich z Nag Hammadi, członek redakcji Pism Starochrześcijańskich Pisarzy i redaktor *Studia Antiquitatis Christianae*. ApPtNH, ApPwNH.

Obrycki Kazimierz (ur. 1941), dr filologii klasycznej, starszy wykładowca na UKSW, autor licznych przekładów z języka łacińskiego, np. Eugipiusza, św. Augustyna, Tertuliana. SenPw.

Pietras Henryk (ur. 1954), profesor patrologii Papieskiego Wydziału Teologicznego w Warszawie (sekcja „Bobolanum”) i dziekan Wydziału Filozoficznego SJ w Krakowie. Autor licznych prac z dziedziny teologii patrystycznej, inicjator serii *Źródła Myśli Chrześcijańskiej*. ApTm.

Rumianek Ryszard (ur. 1947), lic. biblistyki, dr hab. teologii, profesor nadzwyczajny UKSW, autor szeregu prac dotyczących Starego Testamentu, m. i. *Orędzie Księgi Ezechiela*. ListLaod.

Sowa Tadeusz (ur. 1957), mgr teologii. List Licyniana w ListNieb.

Starowiejski Marek (ur. 1937), profesor zwyczajny UW, patrolog i tłumacz tekstów patrystycznych. Redaktor serii *Źródła Monastyczne i Ojcowie Żywi*. Ważniejsze prace: *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa* (z J. M. Szymusiakiem); *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa Wschodu*; *Apokryfy Nowego Testamentu – Ewangelie*; *Muza chrześcijańska* (3 tomy) i inne. ListAleks, ListTyt (kom.), ListNieb, Listy Średn., Apokalipsy związane z Ezdraszem, ApPtGr, ApPw, ApM (kom.), Apokalipsy związane z Janem, ApTm, OrSib (kom.).

Świderkówna Anna (ur. 1925), profesor zwyczajny emer. UW, papirolog, autorka licznych przekładów literatury klasycznej (Katullus, Owidiusz, sielanki greckie), patrystycznej (*Ojcowie Apostolscy*), biblijnej (Ewangelie Mateusza i Marka) oraz książek z historii epoki hellenistycznej (np. *Bogowie zeszli z Olimpu*, *7 Kleopatry*, *Hellenika*), a także biblijnych (3 t. *Rozmów o Biblii*). OrSib.

Zarzeczny Rafał, SJ (ur. 1969), doktorant patrologii na UKSW. WnbIz (kom.), WnbIzGr.

Zawadzki Ryszard (ur. 1961), doktor teologii biblijnej, wykładowca biblistyki w Archidiecezjalnym Kolegium Teologicznym we Wrocławiu. 2ApTm.

Zowczak Magdalena (ur. 1956), doktor etnologii, adiunkt w katedrze Etnologii i Antropologii Kulturowej UW, autorka prac z dziedziny etnografii (*Bohater wsi – mit i stereotyp*). Apokryfy w wierzeniach ludowych.

I. LISTY APOKRYFICZNE

1. Epistolografia apokryficzna

(ks. M. Starowieyski)

Pośród apokryfów Nowego Testamentu najmniejszą grupę stanowią listy apokryficzne; jest to, dodajmy, grupa pism apokryficznych o najmniejszym też znaczeniu. *Clavis apocryphorum Novi Testamenti* (305-311) wylicza siedem utworów: *List św. Pawła do mieszkańców Laodycei*, *Korespondencję św. Pawła i Seneki*, *List Ps. Tytusa*, *List do Kwadratusa*, *Listy do Longina, Augusta, Ursyna i Patrofila*, *List Lentulusa*, *List o zachowaniu niedzieli spadły z nieba*. *Listy do Longina, Augusta i Ursyna* oraz *List do Kwadratusa*, ze względu na ich tematykę – związek z narodzeniem oraz ze śmiercią i męką Chrystusa, umieścimy w tomie Ewangelii, podobnie jak i inne listy związane z tym tematem. Tu natomiast dodaliśmy *List Apostołów*, który *Clavis* zalicza do grupy dialogów ze Zbawicielem (nr 22), już wydany uprzednio w I tomie *Apokryfów Nowego Testamentu* (powody naszego wyboru podaliśmy we wstępie do tego utworu) oraz *List św. Pawła do Aleksandryjczyków*. W tym rozdziale znajdziemy ponadto kilka utworów średniowiecznych związanych z postacią Maryi, a więc korespondencję z Ignacym Antiocheńskim, listy do mieszkańców Messyny i Florencji, nie uwzględnione przez *Clavis*, jako utwory późniejsze, podobnie jak *List św. Pawła do Aleksandryjczyków*.

Nie znaczy to bynajmniej, że wymieniliśmy tu wszystkie listy apokryficzne, które przekazała nam starożytność czy średniowiecze. Listy do Koryntian np. znajdujemy w *Dziejach Pawła*, korespondencja Abgara i Chrystusa zawiera się w opowiadaniu o apostołe Tadeuszu – obydwie te utwory znajdziemy w tomie II *Apokryfów Nowego Testamentu*, pośród apokryficznych *Dziejów Apostolskich*. Ponadto istnieje duża grupa listów dotyczących męki Pańskiej, jak *List Piłata do Klaudiusza*, zawarty w *Zstąpieniu* łacińskim (wersja A), *Anafora Piłata*, *List Piłata do Heroda*, *List do Tyberiusza* – wszystkie te utwory, uprzednio wydane

już w *Apokryfach Nowego Testamentu*, znajdziemy w I tomie apokryfów. Ponadto jeszcze inne, nie zachowane listy apokryficzne są wspomniane w literaturze patrystycznej.

Optat z Milev (IV w.) pisze: „W liście apostoła Piotra przeczytaliśmy: «Nie sądźcie waszych braci na podstawie opinii, aby ich potępić»”¹. Być może jest to połączenie dwóch cytatów z listu św. Jakuba (2, 1 oraz 4, 11), ale również jest możliwe, że jest to fragment trzeciego listu św. Piotra, wspomnianego w jednym z rękopisów przekładów *Homilii do księgi Jozuego* Orygenesesa, gdzie znajdujemy stwierdzenie, że Piotr zagrzmał trąbą swoich dwóch [trzech] listów².

W anonimowym dziełku *De montibus Sina et Sion* (III-IV w.) znajdujemy cytaty z Listu św. Jana, którego nie ma w żadnym z jego listów kanonicznych: „Widzimy Chrystusa w nas jakby w zwierciadle, jak On sam nas poucza i upomina w liście Jana [skierowanym] do ludu: «Tak Mnie w was oglądajcie, jak każdy z was widzi siebie w wodzie albo w lustrze»”³. Czy nie jest to przypadkiem nawiązanie do teoretyka listu, Demetriusza, który mówi o liście jako zwierciadle duszy? (227).

List Piotra do Jakuba i Jakuba do Klemensa znajdujemy w *Pseudoklementynach* (Homilie)⁴.

List Piotra do Filipa i Jakuba znajdujemy wśród pism z Nag Hammadi⁵.

List Barnaby jest zazwyczaj wydawany pomiędzy pismami Ojców Apostolskich, niektórzy jednak autorzy wydają go pomiędzy listami apokryficznymi uważając, że autor podaje się za apostoła Barnabę, towarzysza Pawła, co jednak pozostaje do udowodnienia; osobiście uważam to za pogląd dość wątpliwy, gdyż, po pierwsze, autor nie identyfikuje się w swoim liście z apostołem Barnabą, po drugie zaś – imię Barnaba występowało w tamtych czasach raczej często⁶.

Nie będzie chyba przesadą przypuszczenie, że zostaną odkryte nowe listy apokryficzne pod imionami apostołów lub ich uczniów.

List (gr. *epistolé*, *grámmata*; łac. *litterae*, *epistula*) w starożytności od czasów babilońskich odgrywał ogromną rolę jako podstawowy środek porozumiewania się pomiędzy ludźmi. Stąd też starożytność klasyczna, która list przejęła prawdopodobnie ze Wschodu, pozostawiła nam nie tylko ogromne zbiory listów pisanych

¹ 1, 5, CSEL 26, 1893, 7.

² GCS *Origenes Werke* 7, 1921, 328.

³ CSEL 3, 3, 1871, 117.

⁴ ClAp 209 (1, 3).

⁵ SWPW 170n; ClAp 26 i 23.

⁶ *Pierwsi świadkowie, Pisma Ojców Apostolskich*, przekł. A. Świderkówna, oprac. ks. M. Starowieyski, Kraków 1998², 198-204.

tak po grecku, jak i po łacinie, np. w literaturze pogańskiej – listy Cyserona, a w chrześcijańskiej – kolekcje listów greckich Izidora z Peluzjum czy łacińskich, jak Ambrożego, Hieronima, Augustyna, oraz papieży – Leona Wielkiego lub Grzegorza Wielkiego, ale także stworzyła teorię listu, pozostawiła traktaty na temat ich pisania (w chrześcijaństwie takim traktatem jest list 51 Grzegorza z Nazjanzu) oraz zbiory wzorcowych listów.

Z epoki starożytnej posiadamy zarówno listy prywatne, jak i urzędowe, tak świeckie, jak i kościelne. Były jeszcze listy literackie, przeznaczone do publikacji, listy „naukowe” – małe traktaty, stanowiące często odpowiedzi na postawione pytania: takie listy spotykamy w korespondencji św. Hieronima czy św. Augustyna. Były w końcu listy publicystyczne: z braku środków masowego przekazu wyrażano w nich publicznie swoje poglądy; odpowiadały więc w jakiś sposób naszym „listom otwartym”. Były oczywiście listy miłosne, listy w sprawach interesów (*l. negotiales*) oraz zwyczajne listy rodzinne (*l. familiares*). Jak więc widzimy, list stanowił ważny i bardzo różnorodny gatunek literacki, o bardzo zróżnicowanej wartości: od kunsztownie zbudowanych listów np. Eneasza z Gazy po listy urzędowe zachowane na papirusach, ważne szczególnie dla historii, ale bez jakiegokolwiek wartości literackiej.

Jakie więc miejsce w tym gatunku zajmują listy apokryficzne?

Powstanie listów apokryficznych było logiczną konsekwencją sytuacji Nowego Testamentu, w którym spotykamy 14 listów tzw. *Corpus Paulinum* i 7 tzw. listów katolickich; forma listu użyta jest również w Apokalipsie św. Jana (Listy do siedmiu Kościołów). Mając wzór listów kanonicznych, autorzy chrześcijańscy czuli się upoważnieni do ujmowania w formie listów treści, które chcieli przekazać. List zresztą funkcjonował w literaturze wczesnochrześcijańskiej od pierwszych utworów pokanonicznych na przełomie I i II wieku. Mamy więc *List Klemensa Rzymskiego*, *List Barnaby*, *Listy św. Ignacego Antiocheńskiego*. Dokładniejsze omówienie problemu epistolografii w starożytności chrześcijańskiej daje prof. L. Małunowicz, por. *Bibliografia*.

Zacznijmy od stwierdzenia, że nie wszystkie listy apokryficzne są istotnie listami. *List Apostołów* można zaliczyć do wielu kategorii apokryfów, co wyjaśniliśmy we wstępie do tego utworu. *List Lentulusa* stanowi fragment kroniki, któremu, dla uwierzytelnienia treści, nadano formę listu, przynajmniej w jednej z jego wersji, a *List Ps. Tytusa* jest homilią zachęcającą do praktykowania czystości; podobnie zresztą nie jest listem wersja krótsza *Apokalipsy Tomasza* (która nawet w tytule nosi słowo list), umieszczona pośród apokalips. Te utwory funkcjonują jednak zarówno w publikacjach naukowych, jak i w świadomości naukowej jako listy i umieszczenie ich gdzie indziej wprowadziłoby tylko chaos pojęciowy; stąd też drukujemy je w tym tomie, wyrażając jednak nasze zastrzeżenia.

Już starożytność знаła listy publikowane pod innym imieniem: nadawano im autorstwo sławnych ludzi, by podnieść autorytet tych utworów. Mamy więc np. listy pod imieniem Platona, Arystotelesa i innych, cieszące się wielkim powodzeniem, i bynajmniej nie osądzano tego procederu wedle naszych kryteriów jako fałszerstwo czy oszustwo.

Taką praktykę podjęli też chrześcijanie; jest to jedna z zasadniczych cech utworów apokryficznych⁷. Niektórzy więc pisarze, nam nie znani, swoje poglądy teologiczne przypisywali nie tylko Apostołom, ale podpisywali je nawet imieniem Maryi oraz Chrystusa. Czasami chodziło tylko o zwykłą próżność – np. chwałę miasta: taki był między innymi cel korespondencji Chrystusa i Abgara, dodającej splendoru mieszkańcom Edessy, którzy mogli się chlubić tym, że do ich toparchy napisał list sam Chrystus; podobnie rzecz się miała z *Listami Maryi do mieszkańców Florencji i Messyny*. W innych listach chodziło o uzupełnianie Ewangelii kanonicznych, jak to zachodzi w *Liście Lentulusa*, podającym opis postaci Chrystusa, którego to opisu nie znajdujemy w Ewangeliach. Podobnie rzecz się ma z *Anaforą Piłata* (por. *Ewangelie apokryficzne*) czy w końcu z listem do Kwadratusa. Inne listy noszą charakter parenetyczny – zachęty, np. do czystości, jak *List Ps. Tytusa*, który stanowi nie tylko zachętę do czystości, ale i traktat na jej temat, podobnie jak pewnego rodzaju traktatem jest *List Apostołów*. *List Ps. Tytusa* jednak pełni jeszcze inną funkcję – stanowi utwór polemiczny zwalczający gwałtownie tzw. małżeństwa duchowe i *virgines subintroductae*. W listach wyrażano również apologię chrześcijaństwa, np. *Korespondencja Pawła i Seneki* ma na celu wykazanie, że chrześcijaństwo ma swoją kulturę, a chrześcijanie nie są zwykłymi prostytutkami, skoro sam wielki Seneka koresponduje jak równy z równym z Apostołem Narodów – św. Pawłem.

Osobnym rodzajem listów apokryficznych są te napisane przez samego Boga, którym, dodajmy, przypisywano cudowne własności. Omówiono je we wstępie do *Listu o zachowaniu niedzieli*.

Mimo stosunkowo dużej różnorodności rodzajów, listy apokryficzne przez nas posiadane, jak to będziemy mogli się przekonać, nie przedstawiają ani wielkich walorów artystycznych, ani teologicznych, ani w końcu nie mają wielkiego znaczenia jako źródła historyczne. Nie są też tworzone według zasad starożytnej epistolografii, z wyjątkiem może *Korespondencji Pawła i Seneki*. A jednak przynajmniej niektóre z nich cieszyły się niegdyś ogromnym powodzeniem, jak korespondencja Abgara, szczególnie na chrześcijańskim Wschodzie, której odpisy

⁷ Bibliografię na ten temat znajdziemy w ogólnym wstępie bibliograficznym, zawartym w I tomie niniejszego zbioru.

znajdujemy na inskrypcjach, papirusach, ostrakach i amuletach; *Korespondencja Pawła i Seneki* była pilnie czytana w średniowieczu i podniosła autorytet wielkiego filozofa rzymskiego oraz zainteresowanie nim, aż w końcu, w czasach renesansu, zdemaskowano jej charakter apokryficzny; *List Lentulusa* odegrał decydującą rolę w formowaniu się ikonografii Chrystusa w późnym średniowieczu, a nawet w czasach renesansu. Z pewnym więc zdziwieniem konstatujemy, że te mierne skądinąd utwory miały swoje znaczenie w formowaniu się kultury chrześcijańskiej. I stąd warte są przekładu, wydania, a nawet przeczytania, ponieważ stanowią ważne źródło do zrozumienia mentalności nie tylko czasów, w których powstały, ale także i dalszego rozwoju różnych gałęzi kultury chrześcijańskiej.

2. List Apostołów

(przekład – ks. Stanisław Kur, wstęp i opracowanie –
ks. Marek Starowieyski)

Wstęp. Znalezienie miejsca dla *Listu Apostołów* (ListAp) w zbiorze apokryfów nie jest rzeczą prostą. Schneemelcher lokuje go pośród Ewangelii apokryficznych (za nim też poszliśmy, umieszczając go niegdyś w pierwszym tomie *Apokryfów Nowego Testamentu*), Erbetta – pośród *Listów*, *Clavis Apocryphorum* – wśród dialogów Zbawiciela, do którego to gatunku zalicza np. *Logion Freer* (umieszczony przez nas pośród Ewangelii fragmentarycznych), *List Piotra do Filipa* i *Księgę Tomasza Atlety* – obydwie utwory z biblioteki Nag Hammadi. Można by go ponadto dać pośród Apokalips ze względu na elementy dotyczące paruzji. Tytuł *List Apostołów* (*Epistula Apostolorum*) znajdujemy w starożytnym przekładzie łacińskim, ale ten element epistolarny spotykamy tylko w pierwszych dwunastu rozdziałach utworu. *List* zawiera jednak obok opisów scen z życia Zbawiciela (Zwiastowanie, opisy cudów, Wniebowstąpienie) również epizody dotyczące roli Apostołów, szczególnie św. Pawła – stąd można by go ewentualnie umieścić pośród apokryfów o Apostołach. Wszystkie te klasyfikacje zawierają prawdę, tyle że częściową, jako że nie da się jednoznacznie określić tego skomplikowanego i złożonego utworu.

Wobec wszystkich wyżej wymienionych trudności zdecydowaliśmy się umieścić ListAp pośród apokryficznych listów apostolskich ze względu na funkcjonujący w nauce tytuł *List Apostołów*, jako że do żadnej z wyżej wymienionych grup dokładnie nie przylega. Czytelnik utworu musi jednak pamiętać o tych wszystkich zastrzeżeniach

List Apostołów pozostawał nieznany, nawet przez cytaty, do odkrycia w 1895 uszkodzonego rękopisu koptyjskiego z IV-V w., zawierającego nieznany i bardzo starożytny utwór, który jego odkrywca, wybitny niemiecki koptolog C. Schmidt, datował na lata 160-170 po Chr. Datacja ta, mimo stuletnich dyskusji na temat utworu, jest dotąd utrzymana. W 1908 na palimpseście z V-VI wieku odkryto fragment łacińskiego utworu, który nosił tytuł *Epistula Apostolorum*. W 1913

etiopiści francuscy L. Guerrier i S. Grébaut wydali cały tekst etiopskiego utworu, który okazał się identyczny z owym tekstem przekładu łacińskiego *Epistula Apostolorum*. Odkrywczy nazwali ów utwór etiopski *Testamentem w Galilei Pana naszego Jezusa Chrystusa* od tytułu pierwszego dzieła zawartego w rękopisie, które, jak się później okazało, stanowi osobny utwór. W 1919 ukazał się w końcu odkryty przez Schmidta tekst koptyjski – dodajmy: w wielu miejscach uszkodzony – który okazał się wersją etiopskiego utworu. W 1962 roku w swojej tezie broniącej na Instytucie Katolickim w Paryżu P. Vanovermeire po zanalizowaniu tekstu udowodnił, że pierwsze słowa utworu: *Księga, którą Jezus Chrystus objawił swoim Uczniom*, stanowią jego prawdziwy tytuł.

ListAp, wedle tegoż uczonego, to dzieło katechetyczne; do jego najstarszego rdzenia stopniowo dodawano nowe fragmenty, stąd też niejednolity charakter utworu. W *Liście* Chrystus mówi Apostołom o swoim drugim przyjsciu, a więc o ciele zmartwychwstaniu, o Sądzie Ostatecznym, o znakach końca świata, o wcieleniu i odkupieniu, o zstąpieniu do otchłani, o działalności Apostołów, wśród których w szczególnie sposób wyróżniony jest Paweł. Utwór kończy się opisem Wniebowstąpienia Jezusa.

List pochodzi z drugiej połowy II w. (ok. 160-180). Miejscem jego powstania jest prawdopodobnie Egipt lub Syria. Tekst oryginalny był napisany po grecku. Zachowany tekst etiopski, którego przekład tu podajemy, jest niepewny i wieloznaczny, w wielu miejscach nieczytelny ze względu na zły stan rękopisu.

Utwór składa się z dwóch części:

- pierwsza, rozdz. 1-11, to mowa Chrystusa wygłoszona w Galilei, która zawiera wiele elementów dotyczących życia Jezusa; ona też ma charakter epistolarny;

- drugą część, rozdziały 12-50, wypełniają rozmowy Chrystusa z uczniami po zmartwychwstaniu;

- ostatni rozdział, 51, mówi o wniebowstąpieniu Chrystusa.

ListAp jest wyraźnie skierowany przeciw gnozje, szczególnie przeciw doketom (odrzucał realność ciała Chrystusa). Występuje zwłaszcza przeciw Szymonowi Magowi i Ceryntowi, których imiona wymienia. Przecistawiając się gnostykom podkreśla jedność Starego i Nowego Testamentu, które mówią o Jezusie. Dodajmy, że tekst zawiera bardzo dużo cytatów z Biblii.

Tematem teologicznym przewijającym się przez ListAp jest Słowo, które stało się ciałem, stąd utwór zawiera opis wcielenia i męki Chrystusa, z bardzo dobitnym podkreśleniem realności ciała Chrystusa: jest On prawdziwym człowiekiem, a zarazem Synem Boga, równym Ojcu. Mówiąc o wcieleniu, podkreśla sposób wcielenia się Słowa. Słowo zaś stało się ciałem, aby lud pouczyć i ochronić przed błędem. Stąd też Chrystus jest nauczycielem, a człowiek uczy się od Niego wy-

bierać jasność i unikać ciemności. Chrystus jest więc nauczycielem, który wskazał Apostołom, jak mają nauczać i chrzcić. Natomiast nie ma wzmianek o następcach Apostołów, to jest o hierarchii. *List* zawiera ciekawe wyznania wiary (rozdz. 3 i 5).

Na uwagę zasługują niektóre opisy, szczególnie zwiastowania i narodzenia, które dość znacznie różnią się od tekstu przekazanego w Ewangeliach, mimo że zawierają podobne elementy. Znajdujemy więc w nim interesujące pierwiastki mariologiczne, np. opis narodzenia Chrystusa, który jest podobny do Wnblz (ListAp 13 i Wnblz 10, 7). Stoimy tu u początków mariologii.

Podajemy przekład tekstu etiopskiego ListAp wedle tekstu L. Guerrier i S. Grébaut. Tekst ten jest napisany dość nieporadnie, a czasami nawet niezrozumiale.

Księga, którą Jezus Chrystus objawił swoim uczniom

ŚWIADECTWO I WYZNANIE WIARY APOSTOŁÓW. 1 (12)¹. Księga, którą objawił Jezus Chrystus swoim uczniom², w jaki sposób Jezus Chrystus objawił kolegium Apostołów uczniom Jezusa Chrystusa [tę] księgę [przeznaczoną] dla wszystkich. Z powodu Szymona i Cerynta³, fałszywych apostołów, została napisana, aby nikt nie przyłączył się do nich, gdyż mają oni w sobie przewrotność, którą mogą zabić ludzi: [została napisana], abyście byli mocni, abyście się nie zachwiali i nie poruszyli, abyście nie odstąpili od słowa Ewangelii, które usłyszeliście⁴. Jak usłyszeliśmy i zapamiętaliśmy, [tak] i napisaliśmy dla całego świata. Z radością powierzamy was, naszych synów i nasze córki, opiece imienia Boga Ojca, władcy świata, oraz Jezusa Chrystusa. Niech łaska obfituje nad wami!⁵

2 (13). [My], Jan, Tomasz, Piotr, Andrzej, Jakub, Filip, Bartłomiej, Mateusz, Natanael, Juda Zelota i Kefas⁶, napisaliśmy do Kościołów

¹ Podajemy podwójne numery: kolejne ListAp oraz w nawiasie te wg wspomnianego wydania, które rozpoczynają się od nr 12, ponieważ 11 pierwszych to wspomniany *Testament Zbawiciela*. Skrót: Pérès – J. N. Pérès, *L'Épître des Apôtres*, Turnhout 1994.

² Por. Ap. 1, 1.

³ Dwaj heretycy związani z Apostołami: Szymon z działalnością św. Piotra, por. Dz 8, 5-25, Cerynt natomiast był współczesny św. Janowi (Euzebiusz, HE 4, 14, 6).

⁴ Por. Dz 15, 17.

⁵ Por. 1 P 1, 2; 2 P 1, 2.

⁶ Por. Mt 10, 2-4; Mk 3, 16-18; Łk 6, 14-16; Dz 1, 3. W tej liście brak jednego Jakuba i Judasza, natomiast Piotr jest odróżniony od Kefasa, a Szymon podany jako Juda Zelota.

Wschodu i Zachodu, na północy i południu, zwiastując wam i opowiadając o Panu naszym Jezusie Chrystusie, jak [mianowicie] napisaliśmy, jak słyszeliśmy i dotykaliśmy Go⁷, gdy powstał z martwych, i jak objawił nam rzeczy wielkie, dziwne, prawdziwe.

3 (14). To wiemy⁸: nasz Pan i nasz Zbawiciel Jezus Chrystus [to] Bóg, Syn Boży, który został posłany przez Boga, władcę całego świata, który uczynił i stworzył to, co ma jakiekolwiek imię; On jest ponad wszelkimi potęgami, Pan panów i Król królów⁹, moc mocnych, niebiański, który ponad cherubinami¹⁰ i serafinami siedzi po prawicy tronu Ojca¹¹; Jego słowem [Ojciec] rządzi niebiosami, zbudował ziemię¹² i to, co na niej, zamknął morze¹³, by nie przekroczyło swych granic¹⁴, [uczynił] przepaści i źródła tryskające i wypływające na ziemię dniem i nocą, słońce i księżyc oraz gwiazdy osadził na niebie¹⁵, oddzielił światło i ciemność¹⁶, wydaje rozkazy Gehennie, skinieniem oka rządzi deszczem, na zimę, śniegiem, lodem i gradem oraz dniami i nocami, każdym w swoim czasie; On wstrząsa i utwierdza, On uczynił człowieka na swój obraz i swoje podobieństwo¹⁷, mówił przez patriarchów i proroków w przypowieści i wprost¹⁸, Jego głosili Apostołowie i uczniowie dotykali. Pan Bóg, Syn Boży – wierzymy: [to jest] Słowo, które stało się ciałem¹⁹ ze świętej Dziewicy Maryi; w jej łonie był noszony, z Ducha Świętego [poczęty]²⁰ i nie z żądz ciała, lecz z woli Boga narodził się²¹, został

⁷ Por. 1 J 1, 1; J 20, 24-29.

⁸ Mamy tu krótkie wyznanie wiary, mocno osadzone w Biblii, o charakterze wybitnie chrystologicznym, ze słabym podkreśleniem elementu trynitarnego. Drugie krótkie wyznanie pod koniec rozdziału 5.

⁹ Por. 1 Tm 6, 15; Ap 17, 14; 19, 16.

¹⁰ Por. Dn gr 3, 54.

¹¹ Por. Ps 110, 10; Mt 22, 44; Mk 16, 19; Hbr 1, 3; 8, 1; 12, 2.

¹² Por. Rdz 1, 1.

¹³ Por. Rdz 1, 6.

¹⁴ Por. Hi 38, 10n.; List Klem. 20, 6n.

¹⁵ Por. Rdz 1, 16.

¹⁶ Por. Rdz 1, 4; List Klem. 20, 2n.

¹⁷ Por. Rdz 1, 26.

¹⁸ Podkreślono tu rolę Starego Testamentu, kontestowanego w tym czasie przez Marcjona.

¹⁹ J 1, 14. Autor podkreśla rolę wcielenia przeciw doketom.

²⁰ Por. Mt 1, 20.

²¹ Por. J 1, 13.

owinięty w pieluszki w Betlejem²², objawił się, wychował się i wzrósł na naszych oczach.

DZIECIŃSTWO I ŻYCIE PUBLICZNE JEZUSA CHRYSTUSA. 4 (15). Oto co uczynił nasz Pan Jezus Chrystus, który został oddany przez Józefa i swą Matkę, Maryję, aby uczyć się pisma. Jego nauczyciel powiedział mu w czasie nauki: „Powiedz alfa!” Odpowiedział i rzekł mu: „Powiedz mi najpierw ty, co to jest beta”. Zaprawdę prawdziwym faktem jest to, co się dokonało²³.

5 (16). Potem było wesele w Kanie Galilejskiej; zaproszono Go z Jego Matką i Jego braćmi, i przemienił wodę w wino²⁴. Wskrzeszał umarłych. Sprawił, że paralitycy chodzili; wyprostował rękę temu, który miał ją uschłą²⁵. Kobieta, która cierpiała na krwotok dwanaście lat, dotknęła kraju Jego szaty i wyzdrowiała od razu. Gdy zastanawialiśmy się i podziwialiśmy pełen chwały czyn, który zdziałał, rzekł do nas: „Kto Mnie dotknął?” Powiedzieliśmy Mu: „Panie, z powodu ścisku ludzie dotknęli Cię”. Odpowiedział i rzekł nam: „Wiem, że moc wyszła ze Mnie”. Wówczas stanęła przed nim ta kobieta, odpowiedziała Mu i rzekła: „Panie, to ja dotknęłam Cię”. Odpowiedział i rzekł jej: „Idź, wiara twoja uzdrowiła cię”²⁶. Potem głuchym uczynił, że słyszeli, ślepych, że widzieli, wypędzał duchy z tych, których opanowały, trędowatych oczyszczał. Duch Legion, którego miał pewien człowiek, przy spotkaniu Jezusa zawołał i rzekł: „Zanim nadszedł dzień naszej zguby, przyszedłeś, aby nas wypędzić”. Skarcił go [i] rzekł mu Pan Jezus: „Wyjdź z tego człowieka nie czyniąc mu [nic] złego”. Wszedł duch w wieprze i zanurzył je w morzu, gdzie utopiły się²⁷. Następnie chodził po morzu; powiały wiatry, a On je skarcił i fale morza uspokoiły się²⁸. Gdy nie mieliśmy denara, my, Jego uczniowie, rzekliśmy Mu: „Co uczynimy z celnikiem?” Odpowiedział i rzekł

²² Por. Łk 2, 7.

²³ Por. EwTmDz 6; 14, 2, par; PsMt 38. Św. Ireneusz autorstwo tego fragmentu przypisuje heretykom markozjanom (*Adv. haer.* 1, 20).

²⁴ Por. J 2, 1-11. W rozdziale tym podano typowy dla apokryfów katalog cudów Jezusa.

²⁵ Por. Mt 12, 13.

²⁶ Łk 8, 43-48.

²⁷ Por. Mk 5, 9-13, par.

²⁸ Por. Mt 8, 23-27, par.

nam: „Jeden spośród was niech zarzuci wędkę na głębie, niech wyciągnie rybę, a znajdzie w niej denara; dajcie go celnikowi za Mnie i za siebie”²⁹. Potem, gdy nie mieliśmy chleba [w dostatecznej ilości, bo] tylko pięć chlebów i dwie ryby, kazał usiąść ludziom – ich liczba sięgała pięciu tysięcy bez dzieci i niewiast; podaliśmy im kawałki chleba, nasycili się i zostało jeszcze; odnieśliśmy dwanaście pełnych koszów ułomków³⁰, pytając i mówiąc: „Czym jest tych pięć chlebów? Jest to obraz naszej wiary w odniesieniu do wielkiego chrześcijaństwa, to jest wiary w Ojca, władcę całego świata, w Jezusa Chrystusa, naszego Zbawiciela, w Ducha Świętego Parakleta, w święty Kościół i w odpuszczenie grzechów”³¹.

6 (17). To objawił nam nasz Pan i nasz Zbawiciel, i [to] nam ukazał, a my [czynimy] podobnie, abyście byli uczestnikami łaski Pana, naszego posłannictwa i naszej chwały, gdy myślicie o życiu wiecznym. Bądźcie mocni, niezachwiani w poznaniu i głębokim zrozumieniu Pana naszego Jezusa Chrystusa, a On będzie miłosierny i zbawi [was] na zawsze, na nieskończone wieki wieków.

7 (18). Oto Cerynt i Szymon³² wyszli, aby obejść świat, a są to nieprzyjaciele Pana Jezusa Chrystusa; będą oni odwracać rzeczywiście tych, którzy uwierzyli w prawdziwe słowo i w czyn, to jest w Jezusa Chrystusa. Uważajcie więc i strzeżcie się ich³³, gdyż [przez nich] nadejdzie cierpienie, nieczystość i śmierć, ostateczne zatracenie i potępienie.

8 (19). Oto więc nie zwlekamy z prawdziwym świadectwem o Jezusie Chrystusie Panu naszym, jak, mianowicie, nasz Pan uczynił na naszych oczach, jak zawsze nasze myśli u nas wyjaśniał i [jak] czynił dla tego, który miał być świadkiem.

MĘKA I ZMARTWYCHWSTANIE JEZUSA CHRYSTUSA. 9 (20). To wiemy, że został ukrzyżowany w dniach Pilata Poncjusza i księcia Archelaosa³⁴,

²⁹ Por. Mt 17, 24-27.

³⁰ Por. Mt 14, 17-21.

³¹ Krótkie wyznanie wiary w pięciu artykułach zawierających tajemnicę Trójcy, wiare w święty Kościół i w odpuszczenie grzechów.

³² Por. przypis 3 na s. 28.

³³ Por. Rz 16, 17; Ignacy, Trall. 7, 1; 11, 1; Smyrn. 7, 2.

³⁴ Anachronizm: Archelaos, etnarcha Judei, panował w latach: 4 przed Chr. do 6 po Chr.

że został ukrzyżowany pomiędzy dwoma łotrami³⁵. Razem z nimi zdjęto Go z drzewa krzyża. Został pogrzebany w miejscu, które nazywa się Qarani³⁶, gdzie poszły trzy niewiasty: Sara, Marta i Maria Magdalena³⁷; niosły olejek, aby wylać na Jego ciało³⁸, płacząc i smucąc się z powodu tego, co zaszło; zbliżyły się do grobu i znalazły kamień [tam], gdzie go odsunięto od grobu³⁹; otwały drzwi i nie znalazły Jego ciała.

10 (21). Podczas gdy smuciły się i płakały, zjawił się im Pan i rzekł im⁴⁰: „Nie płaczcie, Ja jestem tym, którego szukacie; niech pójdzie tylko jedna z was do waszych braci i powie im: «Chodźcie, powstał nasz Mistrz z martwych»”. Przyszła Maria do nas i powiedziała nam, a my rzekliśmy jej: „Co nam i tobie, niewiasto?”⁴¹ Czyż ten, który umarł i został pogrzebany, może żyć?” Nie uwierzyliśmy jej więc, że nasz Zbawiciel powstał z martwych⁴². Potem wróciła ona do naszego Pana i powiedziała Mu: „Nikt z nich nie uwierzył mi w Twoje zmartwychwstanie”. Rzekł jej: „Niech idzie któraś inna z was, aby im to powiedzieć”. Przyszła Sara i przyniosła nam tę wiadomość, a zaprzeczyliśmy jej. Wróciła do naszego Pana i powiedziała Mu [to samo] co Maria.

11 (22). Potem rzekł Pan do Marii i do jej sióstr⁴³: „Pójdźmy [więc] i my do nich”. Przyszedł i zastał nas ukrywających się; wąpiliśmy i nie wierzyliśmy, wydał nam się zjawą⁴⁴ i nie wierzyliśmy w to, że to On. A to był On. Tak przemówił do nas: „Chodźcie, nie bójcie się, ja jestem waszym mistrzem, którego ty, Piotrze, wyparłeś się trzy razy do czasu, kiedy kogut zapiał⁴⁵; czy i teraz jeszcze się mnie zaprzesz?” Poszliśmy do Niego, zastanawiając się i wątpiąc, że to On. Rzekł do nas: „Dlaczego wątpicie? Dlaczego nie wierzycie? Czyż nie wiecie, że to ja jestem, który to mówiłem wam o moim ciele, mojej śmierci i moim zmartwychwstaniu?

³⁵ Por. Łk 23, 33; J 19, 18.

³⁶ Od gr. *kranion* – czaszka, czyli wzgórze czaszki.

³⁷ Por. Pêrès 47-49. Sara – postać nie znana; Marta nie pojawia się w Ewangeliach przy opisach Zmartwychwstania.

³⁸ Por. Mk 16, 1

³⁹ Por. Mk 16, 4.

⁴⁰ Następujący tu opis różni się znacznie od opisów w Ewangeliach kanonicznych.

⁴¹ J 2, 4 (w innym kontekście – w Kanie).

⁴² Por. Mk 16, 11; Łk 24, 11.

⁴³ Nie wiemy, czy chodzi o znaczenie przerośnięte, czy właściwe – „krewne”.

⁴⁴ Por. Łk 24, 37.

⁴⁵ Por. Mt 26, 34. 69-75.

A żebyście wiedzieli, że to Ja jestem, Piotrze, włóż swą rękę do przebicia moich rąk, a Ty, Tomasz, do [przebicia] mojego boku⁴⁶. Ty zaś, Andrzeju, patrz, czy moja stopa depce ziemię i czy zostawia ślad, gdyż zapisane jest u Proroka: «Zjawą zaś, zły duch, nie ma śladu na ziemi»⁴⁷.

12 (23). My zaś dotykaliśmy Go, [aby się przekonać], że naprawdę zmartwychwstał w ciele. Potem upadliśmy na twarz przed Nim⁴⁸, błagaliśmy i przepraszaliśmy Go za to, że nie uwierzyliśmy w Niego. Następnie powiedział nam nasz Pan i Zbawiciel: „Wstańcie, objawię wam to, co na ziemi i co nad niebiosami i wasze zmartwychwstanie, to w królestwie niebios, dla którego posłał mnie mój Ojciec, abym wprowadził [do niego] was i tych, którzy we Mnie wierzą”.

DIALOG O PREEGZYSTENCJI CHRYSTUSA I O JEGO WCIELENIU. 13 (24). To, co nam objawił, to jest to, co nam powiedział: „Przybywając od Ojca wszechrzeczy, przechodząc przez niebios, przywdziałem mądrość Ojca i przyoblekłem się w Jego moc. Stałem się wtedy [podobny] do niebios, przeszedłem między aniołami i archaniołami, pod ich postacią, jak jeden z nich⁴⁹. Przeszedłem przez Godności, Zwierzchności i Królestwa, mając miarę mądrości Ojca, który Mnie posłał. Archaniołowie Michał, Gabriel, Rafał i Uriel⁵⁰ szli za Mną aż do piątego firmamentu nieba, podczas gdy wydawałem się im jednym z nich. Taka moc została mi dana przez Ojca. Potem sprawilem słowem, że archaniołowie przełękli się, i odesłałem ich do ołtarza⁵¹ Ojca, aby służyć Ojcu swym działaniem, aż do czasu gdy wrócę do Niego. Tak uczynilem na podobieństwo Jego mądrości, gdyż Ja we wszystkim byłem wszystkim z nimi, abym pełniąc wolę miłosierdzia Ojca i chwałę Tego, który Mnie posłał, wrócił do niego.

14 (25). Czy wiecie, jak anioł Gabriel przyszedł i zwiastował Maryi?⁵² Powiedzieliśmy Mu: „Tak, Panie”. Odpowiedział i rzekł nam: „Czy nie przypominacie sobie, że przedtem powiedziałem wam, że stałem

⁴⁶ Por. J 20, 24-29.

⁴⁷ Pérès 55. Por. Kommodian, *Carmen apologeticum* 5, 564, CSEL 15, 1897, 152. DzJ 93. Niezależnie od trudności w interpretacji tego tekstu chodzi tu o silne podkreślenie realności materialnej wcielenia.

⁴⁸ Por. Mt 17, 7.

⁴⁹ Por. Wnblz 10, 16-31.

⁵⁰ Pérès 36n.

⁵¹ Por. Ap 8, 3.

⁵² Por. Łk 1, 26-38, por. Pérès 46n.

się dla aniołów jak anioł?” Powiedzieliśmy Mu: „Tak, Panie”. Rzekł nam: „Wtedy, w postaci archanioła Gabriela ukazałem się Maryi Dziewicy i mówiłem do niej, a jej serce przyjęło i uwierzyła, uśmiechnęła się⁵³, a Ja, Słowo, wszedłem do niej i stałem się ciałem⁵⁴, i Ja sam byłem wysłannikiem siebie samego, w postaci anioła tak czyniłem, a potem powróciłem do mego Ojca.

WIELKI UCISK PRZED POWTÓRNYM PRZYJŚCIEM JEZUSA 15 (26). Wy zaś sprawujcie pamiątkę mojej śmierci, to jest Paschę⁵⁵. Wtedy jednego spośród was, z tych, którzy stoją przy mnie, wtrąca do więzienia⁵⁶ z powodu mego imienia⁵⁷; będzie smucił się bardzo i trapił, że gdy wy sprawujecie Paschę, on, będąc w więzieniu, z wami [jej] nie sprawuje. I ześlę moją moc w postaci mojego anioła, otworzą się drzwi więzienia i [więziony] przyjdzie do was, aby czuwać i odpocząć z wami; gdy zaś zapieje kogut i gdy spełnicie agapę na moją pamiątkę⁵⁸, wezmą go znowu i wtrąca go do więzienia na świadectwo⁵⁹, aż do czasu gdy wyjdzie, aby głosić [Ewangelię], jak wam kazałem”. Powiedzieliśmy mu: „Panie, czy to nie Ty dokonałeś picia Paschy⁶⁰, czy my też mamy to czynić?” Rzekł nam: „Tak, aż do czasu, gdy przyjdę od Ojca z moimi ranami”.

16 (27). Powiedzieliśmy Mu: „Panie, wielkie jest to, co nam mówisz i co nam objawiasz. A w jakiej mocy i postaci trzeba Ci przyjść?” Rzekł nam: „Zaprawdę mówię wam, przyjdę jak słońce wschodzące; jak ono, tak ja, jaśniejąc siedem razy więcej chwałą⁶¹, niesiony na skrzydłach chmury w chwale⁶², gdy krzyż mój będzie szedł przede Mną⁶³, przyjdę na ziemię sądzić żywych i umarłych”⁶⁴.

⁵³ Por. Rdz 18, 12-15; OrSib 8, 466nn., w naszym tomie s. 345.

⁵⁴ Por. J 1, 14.

⁵⁵ Fragment niniejszy uważa się za świadectwo Eucharystii sprawowanej jako pamiątka Pana.

⁵⁶ Por. Dz 12, 1-7 – chodzi o św. Piotra.

⁵⁷ Por. Łk 21, 12; J 15, 21.

⁵⁸ Por. Łk 22, 19; 1 Kor 11, 24n.

⁵⁹ Por. Mk 13, 9.

⁶⁰ Por. Mt 26, 29.

⁶¹ Por. ApPt Et 1.

⁶² Por. Mt 24, 30; Łk 21, 27; WnbIz 4, 14; ApEl 87.

⁶³ Por. EwPt 39.

⁶⁴ Por. Dz 10, 42; 2 Tm 4, 1; 1 P 4, 5.

17 (28). Powiedzieliśmy Mu: „Panie, za ile lat?” Rzekł nam: „Kiedy sto pięćdziesiąty rok dopełni się, w dniach Pięćdziesiątnicy i Paschy nastąpi przyjdzie Ojca mego”. A my powiedzieliśmy Mu: „Teraz, Panie, mówisz nam: «Ja przyjdę», a innym razem mówisz: «Przyjdzie Ten, który Mnie posłał»”. Rzekł nam: „Ja cały jestem w Ojcu, a Ojciec we Mnie”⁶⁵. Potem powiedzieliśmy Mu: „Czy naprawdę opuścisz nas aż do Twego przyjscia? Gdzie znajdziemy mistrza?” Odpowiedział i rzekł nam: „Czyż nie wiecie, że dotąd byłem zarówno tutaj, jak i tam, u Tego, który Mnie posłał?” A my powiedzieliśmy Mu: „Panie, czy to możliwe, abyś był tu i tam?” Rzekł nam: „Ja cały w Ojcu, a Ojciec we Mnie, gdyż [jestem] Jego obrazem, [jestem] Jego podobieństwem, z Jego mocy, z Jego doskonałości i z Jego światła, jestem Jego doskonałym Słowem”.

18 (29)⁶⁶. To jest, co nam mówił, potem, jak został ukrzyżowany, umarł i zmartwychwstał, [gdą spełnił] dzieło dokonane w ciele przez ukrzyżowanie i swoje wniebowstąpienie, co jest dopełnieniem liczby [dni?]: „Cuda, Jego obraz i wszelką doskonałość zobaczycie we Mnie dotyczące zbawienia, które jest przeze Mnie, [zobaczycie] jak idę do Ojca w niebie. Oto tylko nowe przykazanie daję wam, abyście się miłowali wzajemnie⁶⁷, abyście byli posłuszni jedni drugim, aby pokój był zawsze między wami. Miłujcie nieprzyjaciół waszych⁶⁸ i czego nie chcecie, aby wam czyniono, wy również nie czyńcie tego innym⁶⁹”.

MISJA APOSTOŁÓW 19 (30). Głoście i nauczajcie tych, którzy wierzą we Mnie, głoście o królestwie niebieskim mojego Ojca⁷⁰. Jak Ojciec mój dał Mi władzę⁷¹, [tak Ja daję wam], abyście sprowadzili synów mego Ojca niebieskiego. Wy głoście, a Oni niech uwierzą. To wy macie obowiązek prowadzić Jego synów do nieba”. Powiedzieliśmy Mu: „Panie, Ty możesz uczynić to, co nam powiedziałeś, [lecz] my jakżeż będziemy mogli?” Rzekł nam: „Zaprawdę mówię wam, głoście i opowiadajcie, że Ja jestem

⁶⁵ Por. J 10, 38; 14, 10n. 20; 17, 21-23; DzJ 100.

⁶⁶ Tekst miejscami niejasny.

⁶⁷ J 13, 34.

⁶⁸ Mt 5, 44.

⁶⁹ Por. Mt 5, 44; 7, 12; Łk 6, 27. 31. Por. G. Resch, *Agrapha*, TU 28, 3 132-141 podaje spis cytatów „złotej reguły” u pisarzy żydowskich i chrześcijańskich.

⁷⁰ Por. Łk 9, 8.

⁷¹ Por. Mt 28, 18.

z wami⁷², ponieważ upodobałem sobie być z wami, abyście mi byli dziedzicami królestwa niebieskiego⁷³, należącego do Tego, który Mnie posłał. Zaprawdę mówię wam, jesteście Mi braćmi i przyjaciółmi, gdyż ma upodobanie mój Ojciec w was i w tych, którzy przez was uwierzą we Mnie. Zaprawdę mówię wam, taką i tak wielką radość przygotował Ojciec mój, że aniołowie i Władze pragnęli i pragną oglądać [ją] i widzieć, lecz nie pozwolono im widzieć wielkości mego Ojca⁷⁴. Powiedzieliśmy Mu: „Panie, czym jest to, co nam mówisz?” Rzekł nam: „Patrzcie na światło, które bierze blask ze światła, doskonałość z doskonałości: Syn jest uczyniony doskonałym przez Ojca, światło, gdyż doskonały jest Ojciec, który czyni doskonałym, [daje] śmierć i zmartwychwstanie, a doskonałość przewyższa doskonałość. Ja cały, prawica Ojca, jestem w Nim, który czyni doskonałym”. A my, Dwunastu, powiedzieliśmy Mu: „Panie, we wszystkim stałeś się dla nas zbawieniem i życiem, [Ty, który] o takiej nadziei nam mówisz”. Rzekł nam: „Wierzcie i ufajcie! Zaprawdę mówię wam, taki odpoczynek będziecie mieli tam, gdzie nie ma jedzenia ni picia, smutku ni troski, ubrania ziemskiego ni zniszczenia. W żadnym stworzeniu na niskości nie będziecie mieli udziału, lecz w tym, które nie niszczy, które jest mego Ojca; staniecie się [i wy] niezniszczalni. Jak Ja zawsze jestem w Ojcu, tak i wy we Mnie⁷⁵. Powiedzieliśmy Mu jeszcze: „W jakiej postaci? Czy w anielskiej, czy w cielesnej?” Odpowiedział nam na to i rzekł nam: „Ja przywdziałem wasze ciało, w którym się narodziłem, zostałem zabity, pogrzebany i zmartwychwstałem przez Ojca mego niebieskiego, aby się wypełniło, co zostało powiedziane przez Dawida proroka o mojej śmierci, o moim zmartwychwstaniu:

«Panie, jak liczni są ci, którzy mnie dręczą!

Wielu powstało przeciw mnie,

wielu mówi duszy mojej:

nie ma dla niego zbawienia [u] Boga.

A Ty, Panie, jesteś moją ucieczką,

moją chwałą, tym, który podnosi mą głowę.

⁷² Por. Mt 28, 20.

⁷³ Por. Rz 8, 18.

⁷⁴ Por. 1 P 1, 12.

⁷⁵ Por. J 14, 20; 15, 4.

Moim głosem do Pana wołam
i usłyszał mnie z góry swej świątyni.
Ja położyłem się i zasnąłem
oraz powstałem, gdyż Pan mnie podniósł.
Nie boję się tysięcy ludu,
którzy mnie otoczyli i stanęli przeciw mnie.
Powstań, Panie Boże mój, i zbaw mnie,
gdź Ty uderzyłeś wszystkich, którzy są mi wrogami bez powodu,
i zламаłeś zęby grzeszników.
[U] Pana jest zbawienie
i nad ludem twoim – błogosławieństwo twoje»⁷⁶.

To wszystko zostało więc powiedziane przez Proroków, wszystko zostało wykonane, stało się, zostało wypełnione przeze Mnie, gdyż to Ja mówiłem w nich. O ile bardziej to, co Ja sam oznajmiłem wam, stanie się rzeczywistością, aby Ten, który Mnie posłał, wsławiony został we Mnie⁷⁷ i przez tych, którzy wierzą we Mnie”.

20 (31). Gdy nam to powiedział, powiedzieliśmy Mu: „Panie, we wszystkim okazałeś się nam łaskawy i zbawiłeś nas, Ty, który objawiłeś nam wszystko. Mamy do Ciebie jeszcze jedno pytanie, jeśli nam pozwolisz”. Odpowiedział i rzekł nam: „Wiem, że słuchacie i pragniecie słuchać. Będziecie Mnie pytać, o co chcecie. Wy oto będziecie Mnie pytać. Zapamiętajcie, słuchajcie, a będzie Mi miło mówić do was.

CIAŁA ZMARTWYCHWSTANIE. 21 (32). Zaprawdę mówię wam, jak Ojciec wskrzesił Mnie z martwych, tak i wy również zostaniecie wskrzeszeni w ciele; uniesie was ponad niebiosy, o czym wcześniej wam mówiłem, do [miejsca], które przygotował Ten, który Mnie posłał. Z tego powodu dopełniłem wszelkiego miłosierdzia; nie będąc zrodzony, narodziłem się z człowieka; nie mając ciała, przywdziałem ciało i wzrastałem, aby was, którzy rodzicie się w ciele [zbawić?], abyście w powtórny narodzeniu zmartwychwstając powstałi w waszym ciele, w szacie niezniszczalnej⁷⁸ ze wszystkimi, którzy ufają i wierzą w Tego, który Mnie posłał; tak bowiem upodobał sobie mój Ojciec w was. Tym, którym chcę, dam

⁷⁶ Ps 3.

⁷⁷ Por. J 13, 31.

⁷⁸ Por. 1 Kor 15, 53.

nadzieję królestwa”. Potem powiedzieliśmy Mu: „Wielkie jest to, co nam obiecujesz i o czym mówisz”. Odpowiedział i rzekł nam: „Wierście, że wszystko, co powiedziałem wam, stanie się”. Odpowiedzieliśmy i powiedzieliśmy Mu: „Tak, Panie”. Rzekł nam: „Zaprawdę mówię wam, że wszelką władzę otrzymałem od mego Ojca⁷⁹, abym tych, którzy są w ciemności, sprowadził do światła⁸⁰, tych, którzy podlegają zniszczeniu – do niezniszczalności⁸¹, tych, którzy w błędzie – do prawdy, którzy w śmierci – do życia, tych, którzy w więzieniu – aby zostali wypuszczeni; jak ze strony człowieka jest to niemożliwe, [tak] ze strony Ojca jest możliwe⁸². Ja jestem nadzieją zrozpaczonych, pomocnikiem tych, którzy nie mają pomocnika, bogactwem potrzebujących, lekarzem chorych, zmartwychwstaniem umarłych”⁸³.

22 (33). Gdy nam to rzekł, powiedzieliśmy Mu my: „Panie, czy naprawdę ciało ma być sądzone [razem] z duszą i duchem? Czy będzie odpoczywać w królestwie niebieskim połowa ludzi, a [druga] będzie na zawsze potępiona jeszcze za życia?” Rzekł nam: „Proszę, o co chcecie jeszcze pytać i [co] zbadać?”

23 (34). Powiedzieliśmy Mu jeszcze: „Panie, należy [pytać], gdyż kazałeś nam głosić, zwiastować i nauczać, abyśmy słuchając Ciebie uważnie, byli dobrymi głosicielami, abyśmy ich uczyli, by uwierzyli w Ciebie; dlatego Cię pytamy”.

24 (35). Odpowiedział i rzekł nam: „Zaprawdę, mówię wam, ciało każdego człowieka powstanie żywe ze swą duszą i duchem”. Powiedzieliśmy Mu: „Panie, czyż możliwe, aby to, co zniszczyło i rozproszyło się, ożyło? A pytamy [Cię o to] nie, żebyśmy zaprzeczali, ale naprawdę wierzymy, że to, co powiesz, staje się i stanie się”. A On, rozgniewawszy się, rzekł nam: „Małej wiary⁸⁴, dokąd nie będziecie wierzyli, a będziecie pytać Mnie i badać? Bez trudu chcecie słuchać. Zachowujcie moje przykazania i czyńcie, co wam powiedziałem, nie lekceważąc, nie zawstydzając,

⁷⁹ Por. Mt 28, 18.

⁸⁰ Por. 1 P 2, 9.

⁸¹ Por. 1 Kor 15, 53; *Ody Salomona* 21, 3; 42, 16.

⁸² Por. Mt 19, 26; Łk 18, 27.

⁸³ Por. DzPwTk 37.

⁸⁴ Por. Mt 6, 30; 8, 26; 14, 31; 16, 8.

nie mając względu na osobę, spełniajcie posługę na drodze ciasnej, prostej, wąskiej⁸⁵. Z tego wszystkiego w was będzie się cieszył Ojciec”.

25 (36). Powiedzieliśmy Mu jeszcze: „Panie, oto mnożąc pytania do Ciebie nie jesteśmy niedorzeczni przed Tobą”. Rzekł nam: „Wiem, że z wiarą i z całego serca waszego pytacie Mnie i cieszę się z was. Zaprawdę mówię wam, mój Ojciec raduje się i cieszy się we Mnie, że tak badacie i pytacie. To, że się nie wstydzicie, cieszy Mnie, a dla was stanie się życiem”. Gdy nam to powiedział, staliśmy się weseli, gdyż mówił do nas z łagodnością. Powiedzieliśmy Mu jeszcze: „Panie nasz, we wszystkim jesteś dla nas łaskawy i podtrzymujesz nas przy życiu, gdyż mówisz nam wszystko, o co Cię pytamy”. Potem rzekł nam: „Czy upada ciało, czy też duch?” Odpowiedzieliśmy Mu: „Ciało”. Rzekł nam: „Tak więc, co upadło, powstanie, a co jest chore, będzie zdrowe, aby przez to został wslawiony mój Ojciec. Jak On wobec Mnie działa, tak i Ja dla was i dla wszystkich, którzy wierzą we Mnie.

26 (37). Zaprawdę powiadam wam: ciało powstanie z duszą żywe, aby ludzie wyznali [swe grzechy] i byli sądzeni sprawiedliwie z czynów, które dokonali, bądź dobrych, bądź złych⁸⁶, ażeby nastąpił wybór i wyjawienie tych, którzy wierzyli i pełnili przykazania mego Ojca, który Mnie posłał. Potem nastąpi sąd słuszny, gdyż tak chce mój Ojciec. On rzekł mi: «Synu mój, w dniu sądu nie wstydz się bogatego i biednemu nie pobłażaj, ale każdego za jego grzechy wydaj na karę wieczną». Tym, którzy Mnie umiłowali i miłują, i tym, którzy pełnili moje przykazania dam odpoczywać w życiu wiecznym w królestwie mego Ojca niebieskiego. Oto patrzcie, taką władzą obdarzył Mnie i dał Mi, abym co zechcę [uczynił].

ZSTĄPIENIE DO PIEKIEŁ I OBIETNICE DLA WIERZĄCYCH⁸⁷. 27 (38). Chciałem zapłaty dla tych, którym dałem nadzieję, i dlatego zstąpiłem i rozmawiałem z Abrahamem, Izaakiem i Jakubem, z waszymi ojcami prorokami, i zwiastowałem im, że z dołu wejdą na odpoczynek w niebie. Prawą rękę, [czyli] chrzest życia, przebaczenie i odpuszczenie wszelkiego zła dałem im, jak również i wam, a odtąd także i tym, którzy wierzą we

⁸⁵ Por. Mt 7, 14.

⁸⁶ Por. 2 Kor 5, 10.

⁸⁷ Por. 1 P 3, 18-22; Ef 4, 9. Apokryf *Zstap* jest poświęcony temu tematowi. Por. Pérès 40n.

Mnie. Kto zaś wierzy we Mnie, a nie pełni moich przykazań, mimo że wierzy w imię moje, nie będzie miał korzyści, na próżno wybrał ten bieg⁸⁸; jego końcem jest potępienie i kara wielkiej męki, gdyż zgrzeszył przeciw moim przykazaniom.

28 (39). Wam zaś dałem [moc] stać się synami światła w Panu, być czystym od wszelkiego zła i od wszelkiej władzy sądu, a tym, którzy uwierzą we Mnie dzięki wam, tak samo uczynię, jak powiedziałem wam i obiecałem, że [wierzący] wyjdzie z więzienia, zostanie uwolniony z więzów, włóczy i ognia straszego⁸⁹. A my powiedzieliśmy Mu: „Panie, przez wszystko sprawiłeś nam radość i dałeś nam odpoczynek, gdyż dzięki [ich] wierze i ufności zwiastowałeś naszym ojcom i prorokom, tak samo nam i wszystkim”. Rzekł nam: „Zaprawdę, powiadam wam, was i wszystkich, którzy wierzą, i tych również, którzy mają uwierzyć w Tego, co Mnie posłał⁹⁰, zabiorę do nieba, gdzie dla wybranych i dla wybranych spośród wybranych przygotował [miejsce] Ojciec, który daje odpoczynek obiecany i życie wieczne.

GROŹBY PRZECIW FAŁSZYWYM NAUCZYCIELOM I O MISJI APOSTOŁÓW.
29 (40). Tych zaś, którzy będą grzeszyć przeciw memu przykazaniu, będą uczyć czegoś innego, [którzy] odejmą lub dodadzą [coś], będą czynić dla własnej chwały, odwrócą tych, którzy prawdziwie uwierzyli we Mnie, wydam ich na zgubę”. A my powiedzieliśmy Mu: „Panie, czy inna nauka lub [inne] nieszczęście mają nadejść?” Powiedział nam: „Jako dobrzy i czyniący dobro okażą się źli. Potem odbędzie się sąd sprawiedliwy nad ich czynami, stosownie do tego, jak czynili⁹¹, i zostaną wydani na zatracenie”. Powiedzieliśmy Mu: „Błogosławieni jesteśmy, że widzimy Ciebie i słyszymy Ciebie, jak mówisz do nas. Tak wielkie [są] dzieła, które widzą nasze oczy, a które Ty zdziałałeś⁹²”. Odpowiedział i rzekł nam: „Bardziej błogosławieni są ci, którzy Mnie nie widzieli, a wierzą we Mnie⁹³, gdyż oni będą nazwani dziećmi królestwa i doskonałymi w tym, który jest doskonałym, dla nich stanę się życiem wiecznym w królestwie

⁸⁸ Por. Ga 2, 2; Flp 2, 16.

⁸⁹ Por. Łk 3, 17.

⁹⁰ Por. J 5, 24; 12, 44.

⁹¹ Por. Rz 2, 6.

⁹² Por. Mt 13, 16n.

⁹³ Por. J 20, 29.

mego Ojca”. Powiedzieliśmy Mu jeszcze: „Panie, jak można uwierzyć, że Ty nas opuścisz, jak Ty sam mówisz, że przyjdzie czas i godzina, gdy trzeba Ci będzie odejść do Twego Ojca?”⁹⁴.

30 (41). Odpowiedział i rzekł nam: „Idźcie i głosście dwunastu pokoleniom Izraela, narodom [pogańskim], Izraelowi i ziemi Izraela, na wschód i na zachód, na północ i na południe⁹⁵, a wielu uwierzy we Mnie, w Syna Bożego”. Powiedzieliśmy Mu: „Panie, kto nam uwierzy i kto będzie nas słuchał? Jak będziemy mogli działać, nauczać i opowiadać, jak Ty działałeś cuda i znaki, i dzieła?”⁹⁶ Odpowiedział i rzekł nam: „Idźcie, głosście i nauczajcie o przyjsciu i miłosierdziu mego Ojca; jak działa Ojciec mój we Mnie, tak Ja będę działał w was, pozostając z wami. Daję wam mój pokój⁹⁷, mego ducha⁹⁸ i moją moc, aby były z wami, aby [ludzie] uwierzyli; im również ta moc będzie dana i będzie dziedziczona, aby dali ją narodom [pogańskim].

O ŚWIĘTYM PAWLE⁹⁹. 31 (42). Oto spotkacie człowieka imieniem Saul, które znaczy Paweł¹⁰⁰. Jest Żydem, obrzezany według przepisu Prawa¹⁰¹; usłyszysz on głos mój z nieba z lękiem, bojaźnią i drżeniem. Zaćmią się jego oczy i zostaną naznaczone waszą ręką¹⁰². Uczynicie mu wszystko, jak ja wam uczyniłem, nawróćcie go dla innych, a w odpowiednim czasie otworzą się oczy tego człowieka i będzie słał Boga, mego Ojca niebieskiego. Stanie się mocny w narodzie, będzie głosił i nauczał, a wielu uraduje się, słysząc [to], i zostaną zbawieni. Potem znienawidzą go i wydadzą go w ręce wroga, a wyzna [wiarę] wobec królów śmiertelnych¹⁰³, a jego doskonale wyznanie wiary we Mnie będzie w zamian za to, że Mnie prześladował. Będzie głosił i nauczał, stanie się wśród wybranych naczyniem wybranym¹⁰⁴ i murem, który się nie rozpada,

⁹⁴ Por. J 16, 16-33.

⁹⁵ Por. Łk 13, 20.

⁹⁶ Por. Dz 2, 22; 2 Kor 12, 12.

⁹⁷ J 14, 27.

⁹⁸ Por. J 20, 22.

⁹⁹ Fragment ten podkreśla znaczenie apostołatu św. Pawła równego innym Apostołom.

¹⁰⁰ Por. Dz 9, 1-30; 13, 9.

¹⁰¹ Por. Flp 3, 5.

¹⁰² Por. Dz 9, 11, 8; 22, 3-21; 26, 9-20.

¹⁰³ Por. Dz 9, 15.

¹⁰⁴ Por. Dz 9, 15; Jr 1, 18; 15, 20; ListTt 6, 10; ApEzdr 1, 20.

ostatni spośród ostatnich¹⁰⁵ stanie się nauczycielem dla narodów, dosko-
nały w tym z woli Ojca. Jak wy dowiedzieliście się z Pisma, że ojcowie
wasi prorocy o Mnie mówili i we Mnie wypełniło się rzeczywiście, po-
dobnie i wy” – rzekł nam – „bądźcie dla nich przewodnikami; [przekażcie
im] każde słowo, które wam powiedziałem, i to też, co wy napisaliście
o Mnie, że jestem Słowem Ojca, a Ojciec jest we Mnie. Tak samo również
bądźcie wobec tego człowieka, jak należy: uczcie i przypominajcie [mu],
co jest w Pismach powiedziane o Mnie¹⁰⁶ i wypełniło się, a potem stanie
się on zbawieniem dla narodów”¹⁰⁷.

32 (43). Powiedzieliśmy Mu: „O mistrzu, mamy razem z nimi jedną
nadzieję dziedzictwa?”¹⁰⁸ Odpowiedział i rzekł nam: „Czy równe są pal-
ce ręki, kłosa na polu? A drzewa owocowe czy jednakowy dają owoc?¹⁰⁹
Czyż nie przynoszą owocu każde według swej natury?” A my odpowie-
dzieliśmy Mu: „Panie, czy znowu w przypowieści mówisz nam?” Rzekł
nam: „Nie smućcie się! Zaprawdę powiadam wam, jesteście moimi braćmi
i moimi przyjaciółmi w królestwie niebieskim u mego Ojca, gdyż tak
chciał. Zaprawdę powiadam wam, tym także, których uczycie i którzy
wierzą we Mnie, dam tę nadzieję”.

33 (44). Powiedzieliśmy Mu jeszcze: „Kiedy spotkamy tego człowieka
i kiedy pójdziemy do swego Ojca, a wobec nas – naszego Boga i naszego
Pana?” Odpowiedział nam i rzekł: „Wyjdzie ten człowiek z ziemi
Cylicji¹¹⁰ do Damaszku w Syrii, aby wyrwać Kościół, który wy macie
zakładać¹¹¹. To Ja jestem tym, który przez was będzie mówił [do niego]
i dojdzie szybko [do wiary?]. Będzie on w tej wierze, aby wypełniło się
słowo proroka¹¹²: «Oto z ziemi Syrii zacznę wzywać nową Jerozoli-
mę¹¹³, a Syjon poddam sobie, i stanie się branką, a bezpłodna, która nie
ma potomstwa, stanie się płodna»¹¹⁴ i córką mego Ojca będzie nazwana,

¹⁰⁵ Por. 1 Kor 15, 9.

¹⁰⁶ Por. Łk 24, 44.

¹⁰⁷ Por. Dz 13, 47.

¹⁰⁸ Por. Ef 3, 6.

¹⁰⁹ Por. Mt 7, 17; 12, 33.

¹¹⁰ Por. Dz 21, 39; 22, 3.

¹¹¹ Por. Dz 9, 2; Ga 1, 13.

¹¹² Cytat niezidentyfikowany.

¹¹³ Por. Ap 3, 12; 21, 2.

¹¹⁴ Por. Iz 54, 1; Ga 4, 27.

a dla Mnie moją oblubienicą, gdyż tak upodobał sobie Ten, który mnie posłał. A tego człowieka zawrócę, aby nie szedł i nie wykonał złego zamiaru, i stanie się przez niego chwała mego Ojca. Kiedy odejdę i będę z mym Ojcem, to z nieba będę mówił do niego¹¹⁵, i nastąpi to wszystko, co wam przepowiedziałem o nim”.

O KOŃCU ŚWIATA I CIERPIENIACH SPRAWIEDLIWYCH. 34 (45). Powiedzieliśmy Mu jeszcze: „Panie, powiedziałeś nam tyle i objawiłeś nam rzeczy niewypowiedziane [dotąd], wielkie rzeczy, i we wszystkim obdarzasz nas spokojem i łaską, gdyż po swoim zmartwychwstaniu wszystko objawiłeś nam, abyśmy się naprawdę zbawili. Powiedziałeś nam oto¹¹⁶, że będą znaki i cuda na niebie i na ziemi, nim nastąpi koniec świata¹¹⁷. Pucz nas więc, abyśmy i to wiedzieli”. Rzekł nam: „Was pouczę i nie tylko [o tym], co stanie się wam, ale i tym, których wy będziecie uczyć i którzy uwierzą. Są tacy, którzy słuchać będą tego człowieka i uwierzą we Mnie. W owych latach i w owych dniach stanie się to”. Powiedzieliśmy Mu jeszcze: „Panie, a co to się stanie?” Rzekł nam: „Wtedy wierzący i ci, którzy nie wierzą, ujrzą róg na niebie, pojawienie się wielkich gwiazd widocznych za dnia i znak z nieba dotykający ziemi: gdy gwiazdy, które są jak ogień¹¹⁸, będą spadać i wielki grad jak mocny ogień¹¹⁹, gdy słońce i księżyc będą walczyć ze sobą, [będzie] ciągły strach z powodu grzmotów, błyskawic, burz i trzęsienia ziemi¹²⁰, gdy miasta będą upadać, gdy ludzie w ruinach będą umierać¹²¹, ciągła susza z braku deszczu, wielka zaraza i przez długi okres częsta i nagle śmierć, do tego stopnia, że dla umierających zabraknie pogrzebu. Nastanie odejście rodziców i dzieci z jednego łoża; rodzice nie zwrócą się do dzieci ani dzieci do rodziców, ani człowiek nie zwróci się do człowieka. Opuszczeni, których opuszczono, powstaną i ujrzą tych, którzy ich opuścili, wypędzając ich z powodu

¹¹⁵ Por. Dz 9, 6; 26, 14.

¹¹⁶ Tekst od tego miejsca do końca rozdz. 35 znajduje się w rozdz. 4 *Testamentu w Galilei Pana Naszego Zbawiciela Jezusa Chrystusa*.

¹¹⁷ Por. Mt 24, par. W dalszym ciągu tego fragmentu nawiązanie do tych „apokaliptycznych”.

¹¹⁸ Por. Ap 8, 10.

¹¹⁹ Por. Ap 8, 7.

¹²⁰ Por. Ap 11, 19; 16, 18.

¹²¹ Por. Ap 11, 13; 16, 19.

zarazy. W ogóle [będzie] nienawiść, nieszczęście, zawiść; jednemu zabiorą, drugiemu dadzą, a będzie gorsze od tego, co przyjdzie potem.

35 (46). Wtedy zagniewa się mój Ojciec na złość ludzi, gdyż liczne [są] ich grzechy, a obrzydliwość ich nieczystości [jest] bardzo przeciw nim; ich życie – na zatracenie”. Powiedzieliśmy Mu: „Cóż więc z tymi, którzy Tobie ufają?” Odpowiedział i rzekł nam: „Jeszcze jesteście leniwego serca? Dokąd? Zaprawdę powiadam wam, jak prorok Dawid mówił o Mnie i o moich, tak chce on [mówić] o was do tych, którzy wierzą we Mnie. Będą na świecie podstępni, wrogowie prawdy i spełni się na nich proroctwo Dawida, które mówi: «Rączy ich nogi do wylania krwi, a język ich knuje podstęp; trucizna węża pod ich wargami»¹²². «Widzę cię, jak ze złodziejem biegniesz i z cudzołożnikiem jest twój udział; a jeszcze kiedy siedzisz, łżysz swego brata i dajesz zgorszenie synowi twej matki. Co myślisz? Czy mam być jak ty?»¹²³. Oto patrzcie, jak mówi prorok Boży o wszystkim, aby się wypełniło wszystko, co przepowiedział”¹²⁴.

36 (47). Powiedzieliśmy Mu jeszcze: „Panie, czy nie mogą mówić narody [pogańskie], gdzie jest ich Bóg?”¹²⁵. Odpowiedział i rzekł nam: „Przez to dadzą się poznać wybrani, że będąc nękani tak wielkim uciskiem wyjdą [cało]”. Powiedzieliśmy Mu: „Czy odejście ze świata [nastąpi] wskutek zarazy, która ich gnębiła?” Rzekł nam: „Nie, ale kiedy są gnębieni, takie cierpienie staje się dla nich próbą, czy mają wiarę i czy pamiętają o tym moim słowie i pełnią moje przykazania. Ci powstaną i niewiele czasu będzie trwało ich zamieszkanie, aby został wsławiony Ten, który Mnie posłał, a Ja z Nim¹²⁶, gdyż posłał Mnie do was. To wam mówię, wy zaś powiedzcie Izraelowi i narodom [pogańskim], aby usłyszeli, aby oni też usłyszeli, aby oni też zbawili się i uwierzyli we Mnie, aby wyszli z ucisku zarazy. Kto wyjdzie z ucisku śmierci, takiego wezmą i będą go strzec w więzieniu, na mękach, jak złodzieja”. Powiedzieliśmy Mu: „Panie, czy będą równi tym, którzy nie wierzą?”¹²⁷ Czy

¹²² Ps 13, 3 LXX; 140, 3n.

¹²³ Ps 50, 18-21.

¹²⁴ Por. J 14, 23.

¹²⁵ Ps 79, 10.

¹²⁶ Por. J 13, 31.

¹²⁷ Por. 1 J 2, 4.

ukarzesz tych, którzy wyszli [żywi] z zarazy?” Rzekł nam: „Gdy wierzą w imię moje, a czynią jak grzesznicy, czynią jak ci, którzy nie wierzą”. Powiedzieliśmy Mu jeszcze: „Panie, czy w dziale tych, którzy uszli, są tacy, którzy nie mają życia?” Odpowiedział i rzekł nam: „Ten, kto czyni chwałę mego Ojca, ten jest mieszkaniem mego Ojca”.

37 (48). Odpowiedzieliśmy Mu: „Panie, poucz nas, co będzie potem?” Rzekł nam: „W owych latach i dniach [będzie wojna] za wojną, cztery strony świata zostaną wstrząśnięte i będą walczyć między sobą. Potem – poruszenie chmur, ciemność, susza i prześladowanie tych, którzy wierzą we Mnie oraz moich wybranych. Następnie podziały, spory i złość postępowania między nimi. Wśród nich są ci, którzy wierzą w imię moje, i ci, którzy idą za złem i głoszą naukę próżną; tych będą naśladować, ulegną ich bogactwu, ich niegodziwości, ich pijaństwu, ich przekupstwu, i będzie panować wśród nich wzgląd na osobę.

38 (49). Ci zaś, którzy chcą oglądać oblicze Pana, którzy nie mają względu na bogatych grzeszników i nie boją się ludzi, którzy ich uwodzą, lecz będą ich karcić, ci zostaną ukoronowani u Ojca, podobnie jak ci, którzy karzą swoich bliźnich, będą zbawieni. To jest syn mądrości i wiary. Jeśli zaś [ktoś] nie stanie się synem mądrości, będzie nienawidził, prześladował i nie zwróci się do swego brata, będzie pogardzał i odtrącał go. Co do tych, którzy chodzą w sprawiedliwości i znajomości wiary we Mnie, którzy mają znajomość mądrości i cierpliwości z powodu sprawiedliwości, którzy dążąc do ubóstwa są pogardzani, a [jednak] wytrzymują, to obfita jest ich nagroda. Ci wyszydzani, gnębieni, wypędzani, gdy są nadzy, gdy [inni] wynoszą się nad nich, gdy są głodni i spragnieni, to dlatego, że wytrzymali, będą błogosławieni w niebie¹²⁸ i będą przebywać zawsze ze Mną. Biada tym, którzy ich nienawidzą i nimi pogardzają! Ich końcem jest zguba”¹²⁹.

O SĄDZIE OSTATECZNYM. 39 (50). Powiedzieliśmy Mu: „Panie, czy to stanie się dla wszystkich?” Rzekł nam: „W jaki sposób dokona się sąd sprawiedliwy dla grzeszników i dla sprawiedliwych?” Powiedzieliśmy Mu: „Czy nie powiedzą Ci w tym dniu: Ty pokazałeś drogę do prawości

¹²⁸ Por. Łk 6, 22n.

¹²⁹ Por. Flp 3, 19.

i grzechu, oddzieliłeś ciemności i światło¹³⁰, zło i dobro”. Rzekł nam: „Adamowi dano władzę wybierać z tego, co chce, i wybrał światło; wyciągnął swe ręce i wziął [je], a porzucił ciemności i oddalił się od nich. Podobnie też każdy człowiek ma władzę wierzyć w światło¹³¹, to jest życie Ojca¹³², który Mnie posłał. Kto we Mnie wierzy, będzie żył, jeżeli czyni dzieło światła. A jeśli nie wierzy w istnienie światła i przebywa w ciemności, nie może niczego powiedzieć na swą obronę ani nie może podnieść twarzy i spojrzeć na Syna, którym Ja jestem. Powiem mu: «Szu-kałeś i znalazłeś, prosiłeś i otrzymałeś»¹³³. Czego nie otrzymałeś? Dlaczego oddaliłeś się od mego królestwa? Uwierzyłeś we Mnie, a wy-parłeś się mnie. Oto patrzcie, każdy ma władzę żyć i wierzyć. Kto czyni i zachowuje moje przykazania, stanie się synem światła¹³⁴, to jest mego Ojca. To właśnie dla tych, którzy zachowują i czynią, zstąpiłem z nieba, Ja Słowo ciałem się stałem¹³⁵ i umarłem, karcąc i ucząc, że jedni się zbawiają, a [inni] będą potępieni na wieki, ci będą skazani na ogień w ciele i w duchu”.

40 (51). Powiedzieliśmy Mu: „Panie, naprawdę smucimy się z ich powodu”. Rzekł nam: „Dobrze czynicie, gdyż tak smucą się sprawiedliwi z powodu grzeszników, modlą się, wstawiając się do Pana, i proszą Go”. Powiedzieliśmy Mu: „Ciebie zaś, Panie, nikt nie błaga?” Rzekł nam: „Tak, i będę słuchał modlitwy sprawiedliwych za nich”¹³⁶. Powiedzieliśmy Mu: „Panie, który nauczyłeś nas wszystkiego, dałeś nam życie i łaskę! Czy my, którym należy głosić [Ewangelię], będziemy mieć nagrodę u Ciebie?”

APOSTOŁOWIE OJCAMI, SŁUGAMI I NAUCZYCIELAMI. 41 (52). Rzekł nam: „Idźcie i głoscie, będziecie dobrymi sługami i wysłannikami”. Powiedzieliśmy Mu: „Panie, Ty jesteś naszym Ojcem”. Rzekł nam: „Czy wszyscy są ojcami, czy wszyscy sługami, czy wszyscy nauczycielami?” Powiedzieliśmy Mu: „Panie, czy to nie Ty powiedziałeś: «Nie nazywajcie [nikogo] ojcem na ziemi ani mistrzem, gdyż jeden jest Ojciec wasz i wasz

¹³⁰ Por. Rdz 1, 4.

¹³¹ Por. J 12, 36.

¹³² Por. J 1, 4.

¹³³ Por. Mt 7, 7n., par.

¹³⁴ Por. J 12, 6; Ef 5, 8.

¹³⁵ Por. J 1, 14.

¹³⁶ Por. Jk 5, 16.

nauczyciel w niebie?»¹³⁷ Teraz mówisz nam, że jak Ty, dla wielu dzieci mamy być ojcami¹³⁸, nauczycielami i sługami”. Odpowiedział i rzekł nam: „Słusznie mówicie. Zaprawdę powiadam wam, wszyscy, którzy będą was słuchać i wierzyć we Mnie, wezmą światło pieczęci, które jest w mojej ręce¹³⁹, i przeze Mnie staniecie się ojcami i nauczycielami”.

42 (53). Powiedzieliśmy Mu jeszcze: „Panie, jakże to możliwe, żeby te trzy [tytuły] były w jednym [człowieku]?” Odpowiedział i rzekł nam: „Zaprawdę, zaprawdę powiadam wam, będziecie nazywani ojcami, gdyż z miłością i miłosierdziem objawicie im, co jest w królestwie niebieskim. [Będziecie nazywani sługami], gdyż z mojej ręki otrzymają chrzest życia i odpuszczenie grzechów. A nauczycielami [będziecie nazywani], gdyż słowo moje tłumaczyliście bez trudu, karciliście, a nawrócili się z tego, za co ich upominaliście. Powiem im: «Nie wstydziliście się ani nie mieliście względu na osobę, lecz zachowaliście przykazania Ojca i pełniliście [je]. Będziecie mieć nagrodę u mego Ojca niebieskiego, a oni – odpuszczenie grzechów, życie wieczne i udział w królestwie»”. Powiedzieliśmy Mu: „Panie, choćby mieli tysiąc ust, nie zdołaliby śławić Cię, jak należy”. Odpowiedział i rzekł nam: „Powiedziałem wam to, abyście czynili tak, jak ja wam czyniłem¹⁴⁰”.

PANNY MĄDRE I GŁUPIE¹⁴¹. 43 (54). Bądźcie jak panny mądre, które zapaliły [lampy] i nie zasnęły, lecz wyszły ze swymi lampami naprzeciw oblubieńca i weszły z nim do sali weselnej¹⁴². Te zaś, które nazwano głupimi, nie mogły czuwać, lecz zasnęły”. Powiedzieliśmy Mu: „Panie, kim są te mądre, a kim głupie?” Rzekł nam: „Mądre to są te pięć, które nazywa prorok córkami Boga, a których imiona są znane”. A my zasmuciliśmy się, zmartwiliśmy się i płakaliśmy z powodu tych, które zostały wykluczone. Rzekł nam: „Pięć mądrych to są wiara, miłość, radość, pokój, nadzieja. Jeśli mają je ci, którzy wierzą we Mnie, stają się one przewodnikiem dla wierzących we Mnie i w Tego, który Mnie posłał. Ja jestem

¹³⁷ Mt 23, 9n.

¹³⁸ Por. 1 Kor 4, 15.

¹³⁹ Por. J 13, 15.

¹⁴⁰ J 13, 15.

¹⁴¹ Por. R. Staats, *Die törischen Jungfrauen von Mt 25 in gnostischer und antignostischer Literatur*, w: *Christentum und Gnosis*, hrsg. W. Eltester, Berlin 1969, 98-115.

¹⁴² Por. Mt 25, 1-13.

oblubieńcem, Mnie wyszły na spotkanie i ze Mną weszły do domu wesela, zasiadły z oblubieńcem i cieszyły się. Pięć głupich zasnęło, a obudziwszy się przyszły do domu wesela, stukwały do bramy, gdyż zamknięto im. Płakały, że zostały wykluczone”. Powiedzieliśmy Mu: „Panie, czy jednak ich mądre siostry, które [są] w domu, nie otworzą im i nie będą się smucić z ich powodu?” Rzekł nam: „Tak, będą się smucić i martwić z ich powodu będą błagać oblubieńca, lecz nie zdołają niczego uzyskać dla nich”. Powiedzieliśmy Mu: „Panie, kiedy wejdą ich siostry?” Rzekł nam: „Te, które zostały wykluczone, zostały wykluczone”. Powiedzieliśmy Mu: „Panie, czy to jest ostatnie słowo? Kim są więc te głupie?” Powiedział nam: „Słuchajcie. Rozsądek, poznanie, posłuszeństwo, cierpliwość i miłosierdzie, one to zasnęły w nich, w tych, którzy wierzą i wyznają Mnie, lecz nie pełnią mych przykazań.

44 (55). Ci, którzy śpią, pozostają poza królestwem i poza zagrodą pasterza owiec¹⁴³, a tego, kto pozostaje poza zagrodą, pożre wilk¹⁴⁴. Chociaż słyszał, umrze i wiele bólu, utrapienia i znoju spadnie na niego. Chociaż będzie strasznie męczony, choć będzie rozrywany i szarpany w długich i strasznych katuszach, nie będzie mógł szybko skonać”.

45 (56). A my powiedzieliśmy Mu: „Panie, objawiłeś nam dobrze wszystko”. Rzekł nam: „Poznajcie i pojmijcie te słowa”. Powiedzieliśmy Mu: „Panie, jest pięć [panien], które mają wejść do Twego królestwa, i pięć wykluczonych; te będą pozostawać poza Twoim królestwem. Te jednak, które czuwały i weszły z oblubieńcem, nie będą się cieszyć z powodu tych, które zasnęły”. On nam powiedział: „One będą się cieszyć, ponieważ weszły z Panem, ale będą się martwiły z powodu tych, które zasnęły, gdyż są ich siostrami i są córkami Boga [wszystkie] dziesięć”. Powiedzieliśmy Mu: „Panie, do Twojej wielkości należy okazać łaskę ich siostram”. Rzekł nam: „Ta rzecz nie należy do was, lecz do Tego, który Mnie posłał, z którym ja się zgadzam.

ZGANIENIE GRZESZNIKÓW. 46 (57). Wy zaś idąc głosście i nauczajcie to, co prawdziwe i prawe, nie mając względu na osobę i nie bojąc się nikogo, zwłaszcza bogatych, którzy znajdują się ponad pełniącymi moje przykazania, którzy opływają w dostatki”. Powiedzieliśmy Mu: „Panie, czy tylko o bogatych mówisz nam?” Rzekł nam: „I o tym też, który nie jest

¹⁴³ Por. J 10, 1.

¹⁴⁴ Por. Mt 7, 15; J 10, 12; Dz 20, 29.

bogaty. Jeśli daje i wynosi się nad tego, który nie ma, taki będzie nazwany [dobro]czyńcą przez ludzi.

47 (58). Jeśli [ktoś] upadnie, niosąc swój ciężar, to jest grzech, który popełnił wobec osoby swego bliźniego, skarci go jego bliźni za to, co uczynił wobec swego bliźniego. Jeśli skarci go jego bliźni, a on nawróci się, będzie zbawiony¹⁴⁵, a ten, kto go upomniął, znajdzie życie wieczne. Jeśli jednak widzi, co ten czyni mu grzesząc, i [mimo to] ma względy dla niego, to taki zostanie skazany na wielką karę, gdyż [to jest] ślepy, który prowadzi ślepego; obaj wpadną do dołu¹⁴⁶. Podobnie też i sędzia niegodziwy, który ma wzgląd na osobę, oraz ten, któremu sprzyja, dla którego osoby ma wzgląd, obaj na tę samą karę będą skazani, jak mówi Prorok: «Biada niesprawiedliwym sędziom¹⁴⁷, usprawiedliwiającym grzesznika za podarek, których bogiem jest brzuch»¹⁴⁸. Czy widzicie, jaki jest sąd? Zaprawdę powiadam wam, w owym dniu ani nie będę się wstydził bogatego, ani nad biednym się nie zlituję.

48 (59). Jeśli widzisz własnymi oczyma, że [ktoś] grzeszy, sam upomnij go; jeśli posłucha cię, zyskałeś go. Jeśli jednak nie posłucha cię, przybądź z dwoma lub trzema [ludźmi], upomnij swego brata; a jeśli nie posłucha cię, niech ci będzie jak poganin i celnik¹⁴⁹.

49 (60). Słyszac coś przeciw swemu bratu, nie wierz, nie obmawiaj, nie miej upodobania w słuchaniu obmowy, gdyż tak [jest] napisane: «Nie skłaniaj swego ucha ku swemu bratu, lecz jeśli widzisz, upomnij go, skarć go, nawróć go»¹⁵⁰. Powiedzieliśmy Mu: „Panie, pouczyłeś nas i upomniałeś nas o wszystkim, ale, Panie, czy wśród wiernych, którzy spośród nich uwierzą dzięki głoszeniu Twego imienia, mają być podziały, spory, zawiść, niezgoda, nienawiść i nieszczęścia? Sam bowiem powiedziałeś: «Będą upominali się wzajemnie, nie będą mieć względu na osobę». Czy grzeszą ci, którzy nienawidzą tego, kto ich karcił?” Odpowiedział i rzekł nam: „Dlaczego będzie sąd? Aby pszenicę złożyć do spichlerzy, a plewy wyrzucić do ognia¹⁵¹.

¹⁴⁵ Por. Jk 5, 19n.

¹⁴⁶ Mt 15, 14; Łk 6, 39.

¹⁴⁷ Iz 5, 23; 10, 1.

¹⁴⁸ Flp 3, 19.

¹⁴⁹ Por. Mt 18, 15-17.

¹⁵⁰ Cytat w tej formie nie znany, zbliżenie do Syr 7, 12 i 19, 4-12.

¹⁵¹ Por. Mt 3, 12; 13, 30; Łk 3, 17.

50 (61) ...którzy tak nienawidzą, i ten, kto Mnie kocha i karci tych, którzy [nie?] pełnią mych przykazań, ci będą nienawidzeni, prześladowani, pogardzani, wyszydzani. Będzie się mówić [o nich] z rozmysłem to, czego nie ma¹⁵², powstanie zmowa przeciw tym, którzy Mnie miłują. Oni zaś będą ich upominać, aby się zbawili. A tych, którzy będą ich upominać, karcić i pouczać, tych będą nienawidzić, wyłączać, gardzić, będą przeszkadzać im, tym, którzy pragną ich dobra. Ci zaś zniosą to, będą u Ojca [uznani] za męczenników, gdyż z zapalem starali się o sprawiedliwość, a nie mieli zapалу dla zatrącania”. Powiedzieliśmy Mu: „Czy będzie, Panie, coś takiego pośród nas?” Rzekł nam: „Nie bójcie się tego, co nie wśród wielu nastanie, ale wśród nielicznych”. Powiedzieliśmy Mu: „Powiedz nam, w jaki sposób?” Rzekł nam: „Przyjdzie inna nauka i spory¹⁵³. Gdy będą szukać chwały własnej¹⁵⁴ i gdy przyniosą naukę nieużyteczną, nastąpi zgorszenie śmiertelne; będą nauczać i odwracać tych, którzy we Mnie wierzą, od moich przykazań, tak że oddalą się od życia wiecznego. A biada tym, którzy moje słowa i moje przykazania mieli dla wymówki, i tym również, którzy ich słuchają, i tym, którzy się oddalą od życia [w mej nauce], tym, którzy się oddalą od przykazań życia; ci razem z nimi na wieki będą ukarani”.

WNIEBOWSTĄPIENIE JEZUSA. 51 (62). Powiedziawszy to i zakończywszy rozmowę z nami, rzekł nam jeszcze: „Za trzy dni i trzy godziny przyjdzie Ten, który Mnie posłał, abym poszedł z Nim”. Gdy rzekł, nadeszły grzmoty, błyskawice i trzęsienie ziemi, rozdarły się niebiosa, przyszedł obłok świecący i zabrał Go¹⁵⁵. [Dał się słyszeć] głos wielu aniołów, cieszących się, błogosławiących i mówiących: „Zgromadź nas, kapłanie, w świetle chwały”. A gdy zbliżał się do firmamentu nieba, usłyszeliśmy Go, jak mówił: „Idźcie w pokój”.

EXPLICIT. **W imię Pana naszego Jezusa Chrystusa. Kończy się księga testamentu w pokoju Bożym. Niech strzeże swego służy Absaloma¹⁵⁶ na wieki wieków. Amen.**

¹⁵² Por. Mt 5, 11.

¹⁵³ Por. Rz 16, 17.

¹⁵⁴ Por. J 7, 18.

¹⁵⁵ Por. Dz 1, 19.

¹⁵⁶ Prawdopodobnie imię skryby przepisującego tekst.

3. Listy apokryficzne św. Pawła

Podajemy tu przekład *Listu do Laodycejczyków*, *Listu do Aleksandryjczyków* i *Korespondencji między Seneką a św. Pawłem*, opuszczamy natomiast jego korespondencję z Koryntianami, która według powszechnie przyjętego zdania należy do *Dziejów Pawła* i zostanie umieszczona w II tomie *Apokryfów Nowego Testamentu*.

a. List do Laodycejczyków

(ks. Ryszard Rumianek)

Wstęp. W Liście św. Pawła do Kolosan czytamy: *A skoro list zostanie u was odczytany, postarajcie się, by odczytano go też w Kościele w Laodycei; a wy żebyście też przeczytali list z Laodycei* (4, 16). Słowa te nasunęły przypuszczenie, że mógł istnieć list napisany przez św. Pawła do wiernych w Laodycei, wiernych Laodycei do Pawła albo ogólny list Pawła, który po przeczytaniu w Laodycei miał być przeczytany także w Kolosach. Sprawa jednak nie jest prosta, bo być może chodzi tu o znany nam List św. Pawła do Efezjan (tak uważał np. Tertulian). W każdym razie według *Fragmentu Muratoriego* (II w.) *List do Laodycejczyków* był dziełem zwolenników heretyka Marcjona. Jeżeli jest przedmiotem dyskusji, czy nasz apokryf jest identyczny z tekstem cytowanym przez *Kanon Muratoriego*, to wydaje się rzeczą niemal pewną, że tekst pochodzi z kręgu zwolenników Marcjona (brak w nim cytatów ze ST, podobnie jak Marcjon akcentuje rolę św. Pawła, a odrzuca tradycję apostolską, podkreśla czystość życia). Językiem oryginalnym tego listu był prawdopodobnie język łaciński, a w średniowieczu przełożono go na języki orientalne (np. arabski). Na Wschodzie był znany od VIII w. i uważany za utwór heretycki. Występuje czasami w kodeksach Nowego Testamentu. Przypuszcza się, że *List do Laodycejczyków* powstał między II a IV w. W VI w. wprowadzono do Wulgaty *Codex Fuldensis* (najważniejszy rękopis).

W okresie renesansu niektórzy uczeni przyjmowali jego autentyczność (Lefèvre d'Étaples), inni ją odrzucali, np. Erazm z Rotterdamu. W Kościele Wschodnim *List do Laodycejczyków* nie był prawdopodobnie znany, natomiast na Zachodzie był uważany za autentyczny Pawła, tyle że nie kanoniczny. Zachowany w licznych rękopisach słowiańskich *List do Laodycejczyków* to zupełnie inny utwór.

O *Liście do Laodycejczyków* wspominają: Tertulian (*Adv. Marcionem*, 5, 11-17, PSP 68, 288, 304 – nazywa on *List do Efezjan* *Listem do Laodycejczyków*), *Kanon Muratorio* (dzieło Marcjona), Epifaniusz (*Haereses* 42, 9, 4 i 42, 12, PG 41, 709 i 812n.), Pryscylian (*Tract.* 3, CSEL 18, 1899), Teodor z Mopsuestii (*Komentarz do Kol.* ed. H. B. Sweete 1, 1880, 310), Filastriusz z Bresci (*Haer.* 89, PL 12, 1201), Hieronim (*De viris ill.* 5, PSP 6, 32), Traktat *De Scripturis sive speculum* (50, CSEL 12, 516), Grzegorz Wielki (*Moralia in Hiob* 35, 20, PL 76, 778), II Sobór Nicejski (can. 2, Mansi 5, 294) oraz świadectwa średniowieczne, które podaje Pink (*Bibliografia*).

Do Laodycejczyków

1. Paweł, apostoł wybrany nie przez ludzi ani przez poszczególnego człowieka, ale przez Jezusa Chrystusa¹, do braci w Laodycei:

2. łaska wam i pokój od Boga Ojca i Pana Jezusa Chrystusa².

3. W każdej mojej modlitwie dziękuję Chrystusowi za to, że trwacie w Nim i za wytrwałość w Jego dziełach, w oczekiwaniu obietnicy dnia sądu³.

4. Niech was nie odwodzą puste słowa pewnych ludzi⁴, którzy zamierzają oddalić was od prawdy Ewangelii przeze mnie głoszonej.

5. Teraz niech Bóg sprawi, aby to, co ode mnie pochodzi, przyczyniło się do wzrostu prawdy Ewangelii [...] służąc i praktykując dobroć dzieł zbawczych życia wiecznego⁶.

¹ Por. Ga 1, 1.

² Por. Ga 1, 3; Rz 1, 7; Ef 1, 2; 1 Kor 1, 2; 2 Kor 1, 2; Flp 1, 2; Flm 3; Kol 1, 3; 2 Tes 1, 2; 1 Tm 1, 2.

³ Por. Flp 1, 3; 4, 10; Rz 1, 8. 10; 8, 25; 1 Kor 4, 5. 8; 15, 58; Flm 4; Ef 1, 3; 6, 18; Kol 1, 3. 10. 23; 1 Tes 2, 2; 2 P 2, 9; 3, 7. 13; 2 Tes 1, 3-5; 1 J 4, 17.

⁴ Por. Kol 2, 4. 8; Ga 1, 7nn.; 2, 2. 5. 14; 2 Tes 2, 3; 2 Tm 2, 16; 4, 4; Tt 1, 10n. 14; Rz 16, 17.

⁵ Wszystkie rękopisy zawierają lukę. Próby uzupełnienia: „moi uczniowie”, „ci, którzy pochodzą ode Mnie”, lub „ci, którzy są zrodzeni przeze Mnie” (Moraldi 2, 1737).

⁶ Flp 1, 12. 25; Ef 4, 15; 6, 7.

6. Więzy, które znoszę w Chrystusie i z powodu których cieszę się i wesele, są teraz widoczne wszystkim⁷.

7. To przyczynia się do mojego wiecznego zbawienia, co jest spełnione dzięki waszym modlitwom i opiece Ducha Świętego, czy to w życiu, czy w śmierci⁸.

8. Moje życie jest w Chrystusie, a śmierć jest radością!⁹

9. To sprawi w was Jego miłosierdzie, abyście mieli tę samą miłość i abyście byli jednymi¹⁰.

10. Dlatego, najdrożsi, zachowujcie wytrwale wszystko, co usłyszeliście, gdy byłem obecny; jak przypominacie sobie, tak postępujcie w bojaźni Bożej, i w ten sposób osiągniecie życie wieczne¹¹,

11. ponieważ Bóg jest tym, który działa w was¹²,

12. wszystko, co czynicie, czyńcie bez wycofywania się¹³.

13. Zresztą, najdrożsi, radujcie się w Panu i strzeżcie się tych, którzy szukają brudnego zysku¹⁴.

14. Wszystkie wasze modlitwy niech będą jawne przed Bogiem i trwajcie w myśli Chrystusa¹⁵.

15. Czyńcie wszystko, co jest nieskazitelne, prawdziwe, wstydlive, słuszne, uprzejme¹⁶.

16. Zachowujcie w waszym sercu to, co usłyszeliście i otrzymaliście, a pokój będzie z wami¹⁷.

17. [Pozdrówcie wszystkich braci świętym pocałunkiem]¹⁸.

18. Pozdrawiają was święci¹⁹.

⁷ Por. Flp 1, 13. 18; 2, 17; Kol 1, 24; 4, 18; 2 Tm 1, 12; 2, 9.

⁸ Por. Flp 1, 19n.; Rz 15, 30; 2 Kor 1, 11; 3, 8.

⁹ Por. Flp 1, 21; Ga 2, 20. Niektóre rkp. dodają po drugim „jest” – „naprawdę”.

¹⁰ Por. Flp 2, 2 (por. 1, 7); Ef 4, 3; Kol 1, 4; Rz 12, 16; 15, 56; 1 Kor 1, 10; 1 P 4, 18.

¹¹ Por. Flp 2, 12; Kol 3, 17. 23; 1 Tes 4, 1; 2 Tes 2, 5.

¹² Por. Flp 2, 13; Ef 3, 20; 1 Tes 2, 13.

¹³ Por. Flp 2, 14; Kol 3, 17.

¹⁴ Por. Flp 3, 1. 2. 7. 8; 4, 4; Tt 1, 7. 11; 1 Tm 3, 8; 1 Tes 4, 6; 5, 16.

¹⁵ Por. Flp 4, 8; 1 Kor 15, 58.

¹⁶ Por. Flp 4, 8.

¹⁷ Por. Flp 4, 9; 2 Tes 2, 5.

¹⁸ *Codex Fuldensis* opuszcza nr 17, choć występuje on w innych rkp. Bywa uważany za dodatek. Flp 4, 21; 1 Tes 5, 26; 1 Kor 16, 20; 2 Kor 13, 12; 1 P 5, 14.

¹⁹ Por. Flp 4, 22.

19. Łaska Pana Jezusa niech będzie z waszym duchem²⁰.

20. Sprawcie, aby ten list przeczytali mieszkańcy Kolosów [wy natomiast przeczytajcie list do Kolosan]²¹.

Kończy się [list] do Laodycejczyków.

b. List do Aleksandryjczyków

(ks. Marek Starowieyski)

Wstęp. *List do Aleksandryjczyków* (ListAleks) wspomniany jest, podobnie jak *List do Laodycejczyków*, w *Kanonie Muratoriego* jako dzieło marcjonitów. Nie zachował się jednak ani po grecku, ani po łacinie. T. Zahn uważa, że jest on zawarty w sakramentarzu i lekcjonarzu z Bobbio z VII w. jako lekcja (I czytanie) we mszy wotywniej. Przyjmując tę opinię, trudno jednak wyjaśnić brak elementów marcjonistycznych w tym tekście. Według przeciwników opinii Zahna jest to fragment homilii. Dyskusja na temat ListAleks trwa. Tekst krótki, pisany bardzo złą łaciną, został prawdopodobnie przełożony z języka greckiego. Podajemy przekład na podstawie wydania T. Zahna.

List Pawła Apostoła do Kolosan

1. Bracia, my, którzy jesteśmy pod władzą Pana²², powinniśmy zachowywać i naśladować nakaz Pana.

2. Ci, co przestrzegają nakazów²³ Pana, mają życie wieczne, ci zaś, którzy je odrzucają, ściagną na siebie upadek²⁴, i na tym polega druga śmierć²⁵.

3. Taki jest nakaz Pana: Nie będziesz fałszywie przysięgał²⁶, nie będziesz popełniał kradzieży, nie będziesz cudzołożył, nie będziesz dawał

²⁰ Por. Flp 4, 23; Ga 6, 18.

²¹ Por. Kol 4, 16. W niektórych rękopisach występuje tekst podany w klamrach oraz następujący: „Bóg zaś i Ojciec Pana naszego Jezusa Chrystusa niech strzeże was nieskalanych w Chrystusie Jezusie. Jemu cześć i chwała na wieki wieków. Amen”.

²² Por. Mt 8, 9; Łk 7, 8; Mt 28, 18; Ap 12, 10.

²³ Por. J 3, 15n. 36; J 12, 50; Rz 6, 22; 1 J 2, 17.

²⁴ Łac. *ruina*; por. Łk 2, 4; Mt 7, 27; Prz 17, 16. 19.

²⁵ Por. Ap 20, 6. 14; 21, 8.

²⁶ Por. Kpł 19, 12; Mt 5, 33.

falszywego świadectwa, nie będziesz przyjmował podarków²⁷ przeciw prawdzie ani dzięki swojemu stanowisku.

4. Temu, kto ma władzę i przeczy prawdzie, zostanie odmówione królestwo i będzie wrzucony do piekła; skąd się nie wychodzi dwa razy.

5. Jak słabi i wiarołomni jesteśmy, gdy popełniamy grzechy!

6. Nie czynimy pokuty codziennie, ale za to codziennie dorzucamy grzechy do grzechów.

7. Wiedźcie to, drodzy bracia, że dzieła nasze [...] napisano w tej księdze: „W dniu sądu będziesz o nas pamiętał”.

8. Tam nic nie znaczy ani świadek, ani towarzysz²⁸, ani nie będzie się osądzanym przy pomocy podarków, bo nic nie jest lepsze od wiary, od prawdy, od czystości²⁹, od postu i od jałmużny, które gładzą wszystkie grzechy³⁰.

9. I tego, czego sam nie pragniesz, nie pragnij też dla innego³¹.

10. Staraj się osiągnąć Królestwo Boże, a otrzymasz nagrodę, która jest w Jezusie Chrystusie, Panu naszym.

c. Apokryficzna korespondencja między Seneką i świętym Pawłem

(ks. Kazimierz Obrycki)

Wstęp. Korespondencja między Seneką i św. Pawłem należy do zagadkowych zabytków chrześcijańskiej literatury starożytnej. Cieszyła się i cieszy zainteresowaniem, aż do czasów współczesnych pobudza umysły badaczy. Autorytet dwóch doktorów Kościoła, a mianowicie: św. Hieronima i św. Augustyna, sprawił, że przez wieki nie kwestionowano jej autentyczności i ciągle się do niej odwoływano jako do powszechnie uznawanej. Utwór zyskał wielką popularność, o czym świadczy ogromna ilość jego rękopisów.

Seneka był popularny wśród pisarzy wczesnochrześcijańskich. Wspomina go lub cytuje nierzadko Tertulian (+220)³²; znał go Minucjusz Feliks (II/III), choć

²⁷ Por. Wj 23, 8; Prz 16, 19; 1 Sm 8, 3.

²⁸ Por. Mi 3, 11.

²⁹ Por. 1 Tm 3, 12.

³⁰ Por. Tb 4, 10; 12, 9.

³¹ Agrafon. Por. Tb 4, 15; Mt 7, 12.

³² Np. *De anima* 29, 1; 42, 2; *Apologeticus* 12, 6; 50, 14; *De resurrectione mortuorum* 1, 4.

go nie wymienia, podobnie zresztą jak Cyprian (+258). Wielokrotnie powołuje się na niego Laktancjusz (+ok. 337)³³. Ojcowie Kościoła widzieli bowiem podobieństwo między nauką stoika Seneki i chrześcijaństwem. Nikt z nich jednak nic nie wiedział ani o jego przynależności do chrześcijaństwa, ani o jego korespondencji z Pawłem.

Pierwszą wzmiankę o niej znajdujemy u św. Hieronima. Seneka cieszył się uznaniem Hieronima³⁴, który go wspomina, niemniej tylko jeden raz mówi o korespondencji Seneki i Pawła, i to dość lakonicznie i bezosobowo, w swoim katalogu autorów chrześcijańskich *De viris illustribus* (12) z około 392 roku – tekst świadectwa podano w przypisie 1 do SenPw. Jest to więc data, przed którą musiał powstać apokryf; datą natomiast, po której powstał, jest rok śmierci Laktancjusza, który tego utworu nie znał. Równie bezosobowo wspomina go św. Augustyn (+430) w *Liście* 153, 14, mimo że o Senece pisze kilkakrotnie³⁵. Są to jedyne świadectwa o tym apokryfie z okresu patrystycznego. Odtąd, to jest od przełomu wieku IV/V, korespondencja ta jest uważana za autentyczną. O przyjaznych stosunkach Pawła i Seneki, ale nie o korespondencji, wspomina raczej późny utwór *Passio S. Pauli* (Ps. Linus)³⁶.

W miarę upływu lat wzmianki o korespondencji stają się coraz częstsze, jednak Średniowiecze na ogół uważa Senekę za poganina. Wspominają o nim Alkuin, Abelard, Piotr Wielebny i pisarze wczesnego Renesansu, Petrarca, Boccaccio, by wymienić kilku. Pod koniec Średniowiecza rodzi się legenda o Senece chrześcijaninie.

Dopiero w wieku XV Lorenzo Valla uznaje listy za apokryf; zdanie to potwierdza Erazm z Rotterdamu, który stwierdza: *nimis multa de re nihili*, oraz konstatuje, że jeśli czytasz dzieła Seneki jako poganina, pisał po chrześcijańsku, jeśli jako chrześcijanina – pisał po pogańsku³⁷. Od tego czasu *Korespondencja* jest powszechnie uważana za apokryficzną. Trudno się temu dziwić: dwaj znakomici ludzie, jakimi byli św. Paweł i Seneka, piszą do siebie banały i komunały. Sprawa jednak nie jest tak prosta, ponieważ i obecnie pojawiają się głosy uczonych, którzy przyjmują jej ewentualną prawdziwość (np. Franceschini, por. *Bibliografia*).

Jeśli, jak widzieliśmy, możemy przyjąć, że utwór powstał w drugiej połowie IV w., to nie jesteśmy w stanie stwierdzić, w jakim środowisku i gdzie. Przypuszcza się, że było to ćwiczenie retoryczne uczniów; być może różne listy czy

³³ Np. *Divinae institutiones* 1, 5, 26-28; 1, 7, 5; 6, 24, 12. 14.

³⁴ *Contra Rufinum* 3, 39; *Adversus Iovinianum* 1, 49.

³⁵ Np. *De civitate Dei* 6, 11.

³⁶ Wyd. R. Lipsius, M. Bonnet, *Acta Apostolorum Apocrypha*, 1, Leipzig 1891, 24.

³⁷ *Praef. ad opera Senecae*, Basilea 1529.

ich grupy miały różnych autorów. Dodajmy, że zbiór jest niejednorodny i występują odmiany w sposobie ich pisania.

Na powstanie dzieła wpłynęło kilka elementów.

Po pierwsze. Moralność stoicka była bardzo zbliżona do chrześcijaństwa, stąd legenda o przejściu elementów nauki przez Senekę z chrześcijaństwa oraz o przyjęciu przez niego chrześcijaństwa. Tertulian pisał o Senecie: *Seneca saepe noster* – Seneka ma często nasze poglądy³⁸; podobnie św. Hieronim nazywał go *noster Seneca*³⁹; Laktancjusz natomiast uważał, że Seneka mógłby być prawdziwym czcicielem Boga, gdyby mu Go ktoś wskazał⁴⁰.

Po drugie. Dzieje Apostolskie donoszą o spotkaniu brata Seneki, Galiona, z Pawłem w Koryncie i o uwolnieniu przez niego Apostoła (18, 12-16); wiemy także, że Paweł w Rzymie był oddany do dyspozycji Burrusa, przyjaciela Seneki.

Po trzecie. Dochodziły elementy apologetyczne: w *De viris illustribus* Hieronim, zwalczając opinię pogan o niższości chrześcijan, stwierdza, że istnieje literatura chrześcijańska i że chrześcijanie nie stoją niżej od pogan, na co wskazuje korespondencja Pawła i Seneki – wielki filozof i pisarz koresponduje z Apostołem narodów jak równy z równym. Innym elementem apologetycznym jest podkreślanie w *Korespondencji* faktu, że Biblia mimo skromnej formy – zarzut stawiany często chrześcijanom – zawiera wspaniałą treść i na nią trzeba zwracać uwagę, a nie na formę.

Korespondencja Seneki i Pawła, mimo wszystkich zastrzeżeń co do formy literackiej i co do wartości intelektualnej dzieła, spełniła jednak rolę historyczną. Przyczyniła się do spopularyzowania myśli filozofa stoickiego, a ponieważ listy te włączono do autentycznej korespondencji Seneki, dzięki temu ocalały nie tylko *Listy do Lucyliusza*, ale i inne dzieła Seneki. Można tu zastosować słowa Erazma (użyte w stosunku do Arystotelesa): *periisset ille, nisi Christo fuisset admissus* – zaginęłby, gdyby nie został przyjęty przez chrześcijan.

Dodać należy, że postać Seneki występuje ponadto w innych apokryfach: w *Liście Annasza do Seneki*, wydanym przez B. Bischoffa⁴¹, oraz w *Liście Annasza do Seneki De superbia et idolis*⁴².

Niniejszy przekład, drugi w języku polskim po tłumaczeniu ks. Eugeniusza Dąbrowskiego, opiera się na ostatnim wydaniu krytycznym L. Bocciolini Palagi (por. *Bibliografia*).

³⁸ *De anima* 20, 1.

³⁹ *Adv. Iovinianum* 1, 49.

⁴⁰ *Divinae institutiones* 14, 24.

⁴¹ *Anecdota novissima*, Stuttgart 1984, 1-9.

⁴² *Eulogia, FS A. Bastiaensen*, wyd. A. Hilhorst, Steenbrugge 1991, 146-161, CPL 191a.

Listy Seneki do Pawła i Pawła do Seneki⁴³

1. Seneka przesyła pozdrowienia Pawłowi.

Sądzę, że Ty, o Pawle, już się dowiedziałeś, jaką rozmowę wczoraj odbyliśmy z naszym Lucyliuszem⁴⁴ o tajemnicach i innych sprawach, bo towarzyszyli mi niektórzy zwolennicy Twojej religii. Razem z nimi udaliśmy się też do ogrodów Salustiusza⁴⁵, gdzie w dogodnym miejscu odbyliśmy towarzyskie spotkanie, mimo że wspomniani Twoi uczniowie chcieli iść w innym kierunku. Mocno Cię zapewniam, jakże pragnęliśmy wszyscy wtedy Twojej obecności i jak umocniło nas na duchu odczytanie Twojej książeczki, to znaczy: jednego z Twoich licznych listów, które stanowią cudowną zachętę do życia moralnego; skierowałeś go do gminy w jakimś mieście lub stolicy prowincji. Zawarte tam myśli – jak sądzę – nie pochodzą od Ciebie, ale że wypowiedziano je przez Ciebie; dokładniej zaś mówiąc, że trochę są od Ciebie i trochę przez Ciebie. Albowiem w nich widoczne jest niezwykle dostojeństwo i tak wielka szlachetność, że moim zdaniem człowiekowi zabrakłoby życia i siły, by mógł coś takiego wymyślić i napisać.

Pragnę, byś Ty, o bracie, dobrze się czuł!

2. Paweł przesyła pozdrowienia Anneuszowi Senece.

Wielką radość sprawił mi otrzymany od Ciebie wczoraj list. Odpowiedziałbym nań, gdyby był ze mną młodzieniec, którego zamierzałem posłać do Ciebie. Wiesz bowiem dobrze, kiedy, przez kogo, w jakim czasie i komu winno się powierzać przesyłki. Proszę Cię więc, byś nie uważał,

⁴³ W wielu kodeksach korespondencję Pawła z Seneką poprzedza Prolog – tekst św. Hieronima: „Lucjusz Anneusz Seneka z Korduby, uczeń stoika Sotona i stryj poety Lukana, odznaczał się niezwykle umiarkowanym trybem życia. Nie zaliczyłbym go do katalogu świętych, gdyby nie skłoniły mnie do tego owe listy, które wielu czyta: listy Pawła do Seneki i Seneki do Pawła. W listach tych Seneka wyraził pragnienie, mimo że był nauczycielem Nerona i osobistością najbardziej wpływową w tym czasie, by mieć u swoich takie uznanie, jakie Paweł ma u chrześcijan. Neron skazał na śmierć Senekę o dwa lata wcześniej niż Piotr i Paweł zostali uwieńczeni męczeństwem” – *O znakomitych mężach* 12, tł. W. Szoldrski, PSP 6(1970), 40n.

⁴⁴ Lucyliusz – poeta i filozof, adresat *Listów moralnych* Seneki i jego przyjaciół.

⁴⁵ Należały do rodziny Salustiusza, historyka (I w. przed Chr.). Były położone między obecnym Piazza Barberini a Porta Pia.

że Cię lekceważę, jeśli zwracam uwagę na przymioty Twojej osoby⁴⁶. Przede wszystkim czuję się uszczęśliwiony uznaniem przez Ciebie – człowieka, który cieszy się tak wielkim autorytetem – skoro gdzieś napisałeś, że mój list został dobrze przez was przyjęty⁴⁷. Zapewne tak nie wyraziłbyś się Ty, znawca zagadnień moralnych⁴⁸, mistrz wymowy⁴⁹, nauczyciel tak potężnego władcy, jak również wszystkich ludzi⁵⁰, gdyby nie było wiadomo, że mówisz prawdę.

Życzę Ci, byś długo cieszył się dobrym zdrowiem!

3. Seneka przesyła pozdrowienia Pawłowi.

Uporządkowałem już niektóre pisma i podzieliłem je odpowiednio do ich treści⁵¹. Postanowiłem także przeczytać je Cezarowi. Jeśli tylko los okaże się łaskawy, a Cezar znów się nimi zainteresuje, wtedy być może i Ty sam tam się znajdziesz. Gdyby się tak nie stało, wyznaczę Ci inny dzień, byśmy razem przejrżeli to dzieło. Nie mógłbym przecież przekazać tego pisma Cezarowi, gdybym wcześniej nie porozumiał się z Tobą. Aby zatem mogło się to bez żadnej szkody dokonać, chcę, abyś wiedział, że w tej sprawie nie pominę Ciebie.

Bądź zdrów, o najdroższy Pawle!

4. Paweł przesyła pozdrowienia Anneuszowi Senece.

Ilekoć czytam Twoje listy, wyobrażam sobie, że Ty jesteś obecny, i nie myślę o niczym innym jak tylko o tym, że Ty zawsze jesteś z nami. Gdy więc zdecydujesz się tu przybyć, spotkamy się twarzą w twarz.

Życzę Ci, byś dobrze się czuł!

⁴⁶ Zdanie to nie jest jasne: czy chodzi tu o adresata, czy o posłańca?

⁴⁷ Por. List 7, gdzie mowa jest o tym, że listy św. Pawła wywarły dobre wrażenie na cesarzu Neronie.

⁴⁸ Seneka, wyznawca stoicyzmu, był „znawcą zagadnień moralnych” jako autor wielu pism o tematyce moralnej.

⁴⁹ Słowo „sophista” miało znaczenie pozytywne i negatywne: negatywnie oznacza sofistę, naśladowcę filozofów, udającego filozofa, krętacza; pozytywnie – mistrza wymowy, krasomówcę. Tu jest użyte pozytywnie.

⁵⁰ Seneka był wychowawcą Nerona, który miał stać się idealnym władcą. Przez swoje pisma był też Seneka nauczycielem wszystkich.

⁵¹ Por. 2 Kor 1, 17.

5. Seneka przesyła pozdrowienia Pawłowi.

Niepokoi nas zbyt długa Twoja nieobecność. Co się stało? Co było przyczyną Twego milczenia? Jeśli powodem tego jest gniew władczyni⁵², która oburza się na Ciebie za to, że odstąpiłeś od dawnego obrządku i religii, a zwróciłeś się ku innym sprawom⁵³, to skorzystaj ze sposobności, by jej wyjaśnić, że dokonałeś tego nie z lekkomyślności, lecz z rozważy⁵⁴.

Bądź zdrow!

6. Paweł przesyła pozdrowienie Senece i Lucyliuszowi⁵⁵.

O tym, co mi pisaliście⁵⁶, nie wolno głosić piórem i atramentem⁵⁷, bo jedna z tych spraw jest jakimś znakiem i wskazówką, druga zaś odkryciem; zwłaszcza że wiem, iż są wśród was i między wami, tacy, którzy mnie rozumieją. Winniśmy okazywać szacunek wszystkim, a zwłaszcza tym, którzy korzystają z każdej sposobności, aby pokazać swoje oburzenie⁵⁸. Jeśli zachowamy wobec nich cierpliwość, zwycięstwo będzie zawsze przy nas, i to całkowite, o ile tylko oni potrafią wzbudzić żal za swoje uchybienia⁵⁹.

Bądźcie zdrowi!

7. Anneusz Seneka przesyła pozdrowienie Pawłowi i Teofilowi⁶⁰.

⁵² Zapewne chodzi tu o cesarzową Poppeę Sabinę, która była ukrytą zwolenniczką judaizmu; pochowana była według rytu żydowskiego – por. Józef Flawiusz, *Vita* 3, 16; *Antiquitates Judaicae* XX, 8, 11; Tacyt, *Annales* XVI, 6.

⁵³ To jest nawrócenie na chrześcijaństwo.

⁵⁴ Na początku pobytu św. Pawła w Rzymie jego stosunki z cesarzową Poppeą Sabina miały być dobre – por. E. Westerburg, *Der Ursprung der Sage, dass Seneka Christ gewesen ist*, Berlin 1881, 27.

⁵⁵ Por. przyp. 44 na s. 58.

⁵⁶ Może to być sprawa nawrócenia św. Pawła na chrześcijaństwo, o czym nie chce pisać przez wzgląd na cesarzową Poppeę Sabinę – por. List 5 i 7.

⁵⁷ Por. 2 J 12; 3 J 13 (Wulgata).

⁵⁸ To jest: dwór cesarski, a zwłaszcza cesarzowa Poppea Sabina.

⁵⁹ Oznaką nawrócenia jest pokuta – takie też wymagania stawia św. Paweł zarówno Żydom, jak i poganom; por. Dz 17, 30; 26, 29; Hbr 6, 6.

⁶⁰ Teofil to adresat Ewangelii św. Łukasza i Dziejów Apostolskich, przyjaciel św. Łukasza. Prawdopodobnie tu pomyłony z Tymoteuszem, umiłowanym uczniem św. Pawła. W apokryficznej korespondencji do Koryntian (1, 1) Teofil jest wymieniany wśród przyjaciół św. Pawła; por. L. Vouaux, *Les actes de Paul et ses lettres apocryphes*, Paris 1913, 248.

Wyznaję, że dużą przyjemność sprawiła mi lektura Twoich listów, które wysłałeś do Galatów, Koryntian i Achajów⁶¹. Obyśmy i my mogli wspólnie żyć według zasad tam przedstawionych, oddając rzeczywiście cześć Bogu⁶². Faktycznie Duch Święty, który jest w Tobie i ponad najwznioślejszymi umysłami ludzkimi, kształtuje najznakomitsze myśli poprzez natchnienie Boże. Z tego powodu pragnąłbym, aby te wzniosłe sprawy, ilekroć je na piśmie przedstawiasz, nie zaprzepaściły dostojności swej treści brakiem wytworności słowa⁶³. I aby niczego nie ukrywać przed Tobą, mój bracie, i niczym nie obciążać mego sumienia, oświadczam, że Twoje myśli zaniepokoiły Augusta⁶⁴. Po przeczytaniu opisu początku „mocy” u Ciebie⁶⁵, słowa jego były takie: można się jedynie dziwić, że ktoś taki, kto nie odbył regularnych studiów, zdolny jest stworzyć tak wzniosłe myśli⁶⁶. A ja mu odpowiedziałem, że bogowie zwykli przemawiać przez usta ludzi prawych⁶⁷, stronią zaś od takich, którzy mogą swoją wiedzą wypaczyć nawet w niewielkim stopniu prawdę objawioną⁶⁸. A kiedy podałem Augustowi przykład Watienusa, prostego wieśniaka, któremu ukazali się na polu reatyńskim dwaj mężowie, nazwani później Kastorem i Poluksem⁶⁹, wtedy on – jak się wydaje – zadowolili się tymi wyjaśnieniami.

Bądźcie zdrowi!

⁶¹ Być może chodzi tu o 2 List do Koryntian, 2 Kor 1, 1.

⁶² Miejsce różnie interpretowane; zwrot *horror divinus* jest odczytany w wielu kodeksach jako: *honor divinus* – por. L. Bocciolini Palagi, *Il carteggio apocrifo di Seneca e San Paolo*, Firenze 1978, 102-103.

⁶³ Podobną ocenę Pisma św. daje św. Hieronim, wskazując na głębię i wzniosłość myśli oraz na niedoskonałość języka.

⁶⁴ To jest cesarza Nerona.

⁶⁵ Być może chodzi o 1 Kor 1, 18-31 (mowa o krzyżu jako o mądrości świata), lub o 1 Kor 8, 1-11, 1 lub 2 Kor 1, 1-11.

⁶⁶ W Nowym Testamencie obecny jest motyw podziwu i uwielbienia dla mądrości Jezusa i apostołów, nie mających wykształcenia – por. Dz 4, 13. Pojawia się on także w pismach apokryficznych, np. *Passio sanctorum apostolorum Petri et Pauli* – por. R. C. Lipsius, M. Bonnet, *Acta Apostolorum Apocrypha*, 153 nn.

⁶⁷ Por. Ps 8, 3; Mt 11, 25; Łk 10, 21; Rz 16, 18.

⁶⁸ Por. 1 Kor 1, 19. 26-29.

⁶⁹ Por. Cicero, *De natura deorum* 2, 6; 3, 11; Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium libri novem* 1, 8, 1; Plutarchus, *Aemilius Paulus* 24, 3; Florus, *Epitome* (1, 28) 2, 12, 14-15; Minutius Felix, *Octavius* 7, 3; Lactantius, *Institutiones divinae* 2, 7, 10.

8. Paweł przesyła pozdrowienie Senece.

Chociaż dobrze wiem, że nasz Cezar, o ile wcześniej czy później nie odstąpi od tego, jest miłośnikiem rzeczy niezwykłych⁷⁰, jednak zezwala na to, by Ciebie wprawdzie nie obrażano, ale napominano. Uważam bowiem, że Ty rozważnie postąpiłeś, kiedy chciałeś go powiadomić o tym, co jest przeciwne kultowi i wychowaniu. Skoro bowiem on czci bogów pogańskich, nie widzę, co mógłbyś pomyśleć, że zechciałeś mu taką wiadomość przekazać, chyba że to – jak sądzę – iż darzysz mnie wielką miłością. Proszę Cię, byś odtąd tego nie czynił. Skoro mnie kochasz, musisz zatem uważać, by nie obrazić władczyni⁷¹: wprawdzie obraza jej nie może zaszkodzić, nawet jeśli ona trwała przy swoim zdaniu, nie może też nikomu pomóc, jeśli od niego odstąpiła. Ona nie będzie się złościć, jeśli jest królową, będzie zaś czuła się obrażona, jeśli jest kobietą⁷².

Bądź zdrów!

9. Seneka przesyła pozdrowienia Pawłowi.

Wiem, że niepokoisz się listem, w którym napisałem Ci o lekturze Twego pisma Cezarowi⁷³. Uczyniłem to nie ze względu na osobiste motywy, lecz raczej ze względu na charakter tych spraw, które odciągają umysły ludzi od wszelkich godnych rytuałów i dobrych obyczajów, tak że dzisiaj nic mnie nie zdziwi, bo z wielu dokumentów doskonale już poznałem te sprawy⁷⁴. Postępujemy zatem w zupełnie inny sposób! A jeżeli w przeszłości popełniono jakąś nieostrożność, zechciej mi przebaczyć. Posyłam Ci książkę zatytułowaną *O pełni słów*⁷⁵.

Bądź zdrów, o najdroższy Pawle!

⁷⁰ Na niezwykłość upodobań Nerona wskazywali pisarze starożytni, jak: Suetonius, *Nero* 56; Plinius Maior, *Naturalis historia* 11, 261; 19, 39; 30, 15; 37, 45; Seneca, *Naturales quaestiones* 5, 8, 3.

⁷¹ To jest cesarzowej Poppei Sabiny.

⁷² Ten motyw, por. L. Vouaux, *Les actes de Paul...*, 78 nn.

⁷³ Por. List 7, gdzie mowa o Listach do Galatów, Koryntian i Achajów, tj. o 2 Liście do Koryntian.

⁷⁴ Po śmierci prefekta Burrusa również Seneka stracił wpływy na dworze Nerona – por. Suetonius, *Nero* 7 i 26; Tacitus, *Annales* 14, 52, 1.

⁷⁵ Dzieło *De verborum copia*, przypisywane Senece (por. Quintilianus, *Institutio oratoria* 12, 10, 11), dotarło do nas w wersji skróconej jako *Formula vitae honestae*: Marcina z Bragi (†580). Przesłanie przez Senekę św. Pawłowi podręcznika wymowy odpowiadałoby pragnieniu, by listy Pawła odznaczały się pięknym językiem (por. List 7).

10. Paweł przesyła pozdrowienie Senece.

Ilekoć piszę do Ciebie i umieszczam moje imię zaraz przy Twoim, daję dowód, że jestem w poważnej sprzeczności z moją religią⁷⁶. Albowiem powinienem – jak to często wyznawałem – być wszystkim dla wszystkich⁷⁷ i w Twojej osobie uszanować to, co prawo rzymskie przyznało godności senatora⁷⁸, a mianowicie: wybierać ostatnie miejsce na końcu listu, nie pragnąć czynić niczego, co odpowiadałoby własnym zachciankom, a sprowadzałoby kłopoty i niesławę na innych.

Bądź zdrów, najczcigodniejszy nauczycielu!

Dan 27 czerwca, za konsulatu Nerona po raz trzeci i Messali⁷⁹.

11(14?). Seneka przesyła pozdrowienie Pawłowi.

Bądź pozdrowiony, mój najdroższy Pawle! Czy sądzisz, że ja nie smucę się i nie ubolewam nad tym, że wy niewinnie jesteście często narażeni na męczeństwo?⁸⁰ Czy jest mi obojętne to, że cały lud uważa was tak za okrutnych, jak i za występnych, jeśli sądzi, że to wy jesteście odpowiedzialni za wszystko, co złego się w mieście wydarzy? Lecz spokojnie to znośmy i wykorzystajmy sposobność do obrony, którą los nam podsunie, aż niepokonana szczęśliwość położy kres złu⁸¹. Również epoka starożytna zniosła Macedończyka, syna Filipa, Cyrusów, Dariusza, Dionysiusza; a nasza epoka zniosła Gajusza Cezara – tym wolno było uczynić wszystko, co się im spodobało. Doskonale wiadomo, jakie było źródło pożarów, które często nawiedzały Rzym⁸². Lecz gdyby mali prosi

⁷⁶ Miejsce to jest dowodem na to, że autor *Korespondencji* nie zaliczał Seneki do grona chrześcijan.

⁷⁷ Por. 1 Kor 9, 22; 10, 33.

⁷⁸ W prawie rzymskim nie było przepisu normującego te sprawy: mowa jest tu prawdopodobnie o prawie zwyczajowym – por. A. Momigliano, *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, Oxford 1963, 239.

⁷⁹ To jest 27 lipca 58 r.: w tym roku Neron był konsulem razem z Markiem Waleriuszem Messalą Korwinusem. Od tego miejsca w różnych rękopisach jest podawana różna numeracja.

⁸⁰ Neron uczynił z chrześcijan kozła ofiarnego, oskarżając ich o podpalenie Rzymu.

⁸¹ Odwołanie się do filozofii stoickiej, której wyznawcą był Seneka.

⁸² Chodzi tu o znany pożar Rzymu w 64 r., o którym piszą Tacyt, Swetoniusz i Dion Kasjusz. Autor korespondencji mógł połączyć dwie różne tradycje: jedną, która przedstawia pożar z 64 r. jako częste nieszczęście; drugą, która przypisuje Neronowi odpowiedzialność za zniszczenia miasta (por. Tacitus, *Annales* 15, 38, 1).

ludzie mogli wyjawiać przyczyny i wolno im było mówić swobodnie w takich ciemnościach⁸³, to wszystko już dla wszystkich byłoby jasne⁸⁴. Oj! często się zdarza, że chrześcijan i Żydów skazuje się na śmierć jako podpalaczy⁸⁵. Ale ten rozbójnik⁸⁶, a jest nim każdy, kto rozkoszuje się torturami i ucieka się do kłamstwa, będzie miał koniec w wyznaczonym dla siebie czasie, na który zasłużył⁸⁷. I tak wszyscy najlepsi zostali ofiarowani za wielu dla jednego⁸⁸, tak również ten, przeznaczony za wszystkich na śmierć, spłonie w ogniu. W ciągu sześciu dni pożar strawił sto trzydzieści dwa pałace i cztery tysiące domów czynszowych, a siódmeo dnia zatrzymał się⁸⁹.

Życzę Ci, bracie, byś dobrze się czuł!

Dan 28 marca, za konsulatu Frugusa i Bassusa⁹⁰.

12(11). Seneka przesyła pozdrowienia Pawłowi.

Bądź pozdrowiony, mój najdroższy Pawle! Jeśli imię tak wielkiego

⁸³ Określona jest tu atmosfera ucisku, która charakteryzowała panowanie Nerona.

⁸⁴ Por. 1 Kor 9, 22; 10, 33.

⁸⁵ W okresie julijsko-klaudyjskiego panowania nie rozróżniano Żydów od chrześcijan (por. Suetonius, *Claudius* 25, 3); stąd posądzenie o podpalenie Rzymu spadło na Żydów i chrześcijan – por. L. Herrmann, *Quels Chrétiens ont incendié Rome?* Revue belge de philologie et histoire 27(1949), 637.

⁸⁶ Termin *grassator* lub *latro* u pisarzy chrześcijańskich jest właściwym epitetem nadawanym prześladowcy chrześcijan, szatanowi, Antychrystowi – por. Augustinus, *Sermo* 168, 1; Ambrosiaster, *In Apocalipsim expositio* 13.

⁸⁷ Według legendy panowanie Nerona-antychrysta oznaczało koniec czasów; stąd odwoływano się do tekstów biblijnych: tu por. Ap 13 nn; 2 Tes 2, 6-7.

⁸⁸ Parafraza Wergiliusza, *Aeneis* 5, 815. Por. 2 Kor 5, 14; Rz 5, 11 nn.

⁸⁹ Opis zniszczeń, jakie wyrządził pożar Rzymu w 64 r., podaje Tacyt (*Annales* 15, 40-41) i Swetoniusz (*Nero* 38, 2). Przy tym Tacyt wspomina o liczbie dzielnic miasta, które uległy zniszczeniu: z 14 dzielnic 4 były nienaruszone, 3 doszczętnie zniszczone, a w 7 zachowały się jedynie nieliczne budowle. Dokładne liczby zniszczonych podczas pożaru w 64 r. budowli pochodzą prawdopodobnie z anonimowego źródła – por. J. Beaujen, *L'incendie de Rome en 64 et les Chrétiens*, Latomus 19(1960), 68 nn.

⁹⁰ Z treści wynika, że list ten był napisany po pożarze Rzymu; datowany jest 28 marca 64 roku. Tacyt zaś podaje, że pożar rozpoczął się 19 lipca 64 r. (*Annales* 15, 41, 2). Jednakże w IV wieku datę śmierci św. Pawła przyjmuje się na dzień 29 czerwca 64 r. (por. *Martyrologium Hieronymianum*), a więc po wybuchu pożaru. Stąd też list ten był datowany przed śmiercią św. Pawła. Imiona konsulów brzmiały w całości: Gajusz Lekaniusz Bassus i Marek Licyniusz Frugus.

i umiłowanego przez Boga człowieka⁹¹ będzie, nie mówię – złączone, ale jednym i tym samym z moim, to taki człowiek nie okaże się innym, jak tylko lepszym dla Twego Seneki⁹². Ponieważ jawisz się niczym wierzchołek i szczyt wszystkich wysokich gór, czyż nie chcesz więc, bym i ja się cieszył tym, że stałem się tak bliski Tobie, skoro mnie ceni się teraz jako tego, który jest do Ciebie podobny? Dlatego nie uważaj się za niegodnego, żeby wymieniać swoje imię na początku listu, jeśli nie chcesz wywoływać wrażenia, że mnie raczej poddajesz próbie, niż chwalisz, zwłaszcza że jesteś obywatelem rzymskim⁹³. W Twoim liście moje miejsce jest także Twoim: i obym mógł również uważać Twoją pozycję za moją!⁹⁴

Bądź zdrow, mój najdroższy Pawle!

Dan 23 marca, za konsulatu Apronianusa i Kapitona⁹⁵.

13. Seneka przesyła pozdrowienia Pawłowi.

Wiele swoich wywodów wciąż wyprowadzasz za pomocą alegorii i w sposób niejasny. Dlatego powinienes bardziej doceniać wielką moc myśli, która Tobie została udzielona. Albowiem Twoim pismom potrzeba nie tyle wykwintnego języka, ile raczej rzetelnej dbałości zewnętrznej. Nie daj się zwieść tym, o czym – jak pamiętam – mówili często liczni pisarze, którzy przesadnie dbając o formę, poprawili myśl i odbierali moc treści⁹⁶. Bardzo chciałbym, żebyś wyświadczył mi grzeczność tym, że będziesz używać poprawnego języka i nadasz Twoim szlachetnym myślom piękną szatę, tak że wspaniałomyślny dar, który Tobie został udzielony, opuściwszy Ciebie, może korzystnie dotrzeć do innych.

Bądź zdrow!

Dan 6 lipca, za konsulatu Lurkona i Sabinusa⁹⁷.

⁹¹ Por. 1 Tes 1, 4; 2 Tes 2, 12.

⁹² Por. Iz 2, 2; Mi 4, 1.

⁹³ Por. Dz 16, 37; 22, 25-29.

⁹⁴ Por. Hieronim, *De viris illustribus* 12.

⁹⁵ To jest w roku 59.

⁹⁶ Autor myli tu Senekę filozofa z Seneką retorem, przypisując pierwszemu poglądy drugiego.

⁹⁷ Datowanie nie jest całkiem jasne. Wymieniono imiona konsulów zastępczych (*consules suffecti*) z roku 58.